

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

30 - 1984

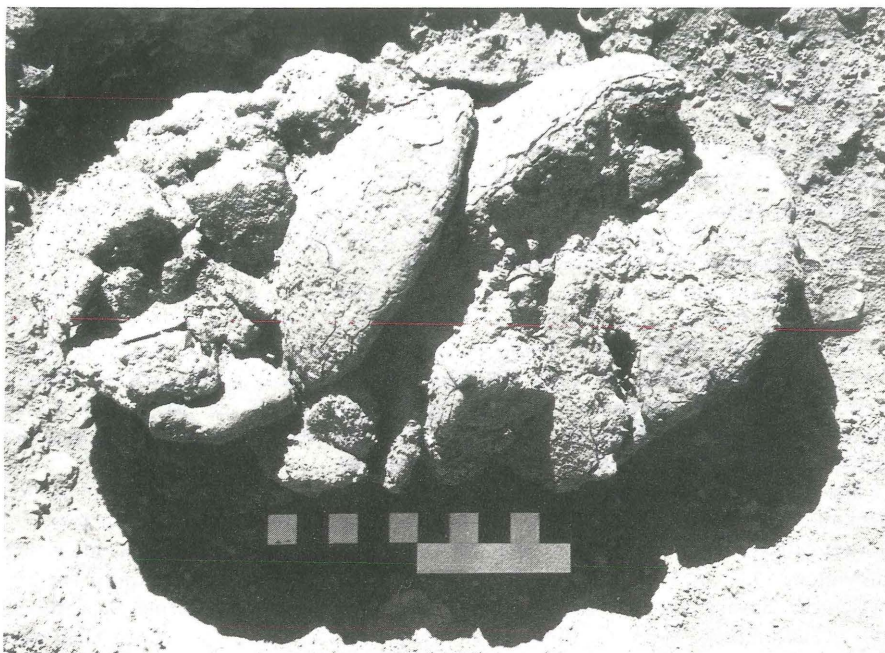
ISSN 0031-8329

LEIDEN
1984

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

APeldoorn	P. F. Boomsma, Wilhelminapark 4, 7316 BT Apeldoorn
AMSTERDAM	Dr. J. de Roos, Archeol.-Hist. Instituut, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
ARNHEM	Mevr. M. M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I. B. J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	Mevr. V. Slotboom-Dijkstra, Schoutstraat 63, 5663 GG Geldrop
's-GRAVENHAGE	Mevr. J. M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. drs L. M. Velt, Egyptologisch Instituut, Oude Boteringenstraat 43, 9712 GD Groningen
HAARLEM	Mevr. B. H. v. d. Ree-Gregorius, Orionweg 123, 2024 TC Haarlem
's-HERTOGENBOSCH	Drs M. Dillo, Lindenlaan 16, 5248 AV Rosmalen
HOORN	Drs G. M. Kelder, L. de Coligny laan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. J. P. Lettinga, Emmastraat 6, 8262 EH Kampen
LEIDEN	S. M. Moors, Burgsteeg 1F, 2312 JR Leiden
MAASTRICHT	F. J. M. M. van Strijthagen, Via Regia 192 R, 6217 RA Maastricht
NIJMEGEN	J. M. C. T. de Vaan, Citroenvlinderstraat 44, 6533 SZ Nijmegen
ROTTERDAM	Mr. H. A. J. Baanders, van Somerenweg 58, 3062 RK Rotterdam
TWENTE	Mevr. C. F. L. van Heek-van Heek, De Boetselaersborg, Het Kattenburg 6, 7041 AS 's-Heerenberg
UTRECHT	Dr. A. v. d. Kooij, Tortellaan 34, 3722 WD Bilthoven
ZUTPHEN	Mr. J. W. Knoop, Braamkamp 58, 7206 HC Zutphen
BELGIË	Prof. Dr. L. de Meyer, Nekkersberglaan 11, B 9000, Gent

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Een collectie kleine, koekvormige koperbaren gegoten in een rond kuiltje in de leemgrond. Aan het licht gekomen in Maysar in Oman tijdens archeologisch onderzoek naar sporen van koperwinning en koperverwerking tijdens het 3^e millennium v. Chr. Zie elders in dit nummer het artikel van Stephan Kroll, "Op zoek naar de koperindustrie van Makan".

INHOUD VAN DIT NUMMER

Personalialia et facta orientalia	2
Op zoek naar de koperindustrie van Makan	S. KROLL 10
Kontakt met teksten	M. HEERMA VAN VOSS 25
Een kraakpand in het oude Egypte?	P. W. PESTMAN 34
Hiërogliefen in de ogen van Grieken en Romeinen	P. W. VAN DER HORST 44
Jablonski en Te Water. Twee Koptologen uit de tijd van de „Verlichting”	J. HELDERMAN 54
Boekennieuws	
‘Palestina Antiqua’	K. R. VEENHOF 63
Het Oude Egypte	L. M. J. ZONHOVEN 69
Ugarit	W. H. VAN SOLDT 74
Varia	J. J. JANSSEN, K. R. VEENHOF, C. H. J. DE GEUS 80

PHŒNIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K.R. Veenhof.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 30,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 15,—. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix, worden zij uitgenodigd voor de door de plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Utrecht en Zutphen. Pas opgericht is de afdeling Apeldoorn.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 2de etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig; tel. 071-148333, toestel 2015. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501. Redactie Phœnix: Prof. dr. K.R. VEENHOF, Schubertlaan, 50, 2102 EM Heemstede. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M.N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K.R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Mevr. drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE, penningm.; Dr. C.H.J. DE GEUS, lezingenprogramma en contact met afdelingen; Dr. W.F. LEEMANS; Prof. dr. K.R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Prof. dr. E. NOORT (Kampen), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Prof. dr. J. QUAEGBEUR (Leuven), Prof. dr. H.D. SCHNEIDER (Leiden).

Prof. dr. L. DE MEYER, Nekkersberglaan 11, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen organiseert in Brussel, Gent en Leuven.

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

De op zaterdag 7 april 1984 in de Gemeentelijke Bibliotheek te Rotterdam gehouden *studiedag*, gewijd aan het Assyrisch imperialisme en de politieke situatie in het Nabije Oosten rond 700 v. Chr., werd door ruim 200 leden bijgewoond. Het is de bedoeling de teksten van de drie lezingen (zie *Phœnix* 28 no. 2 p. 50) in jaargang 31 van Phœnix te doen verschijnen.

De jaarlijkse *Algemene Ledenvergadering* werd op 23 juni 1984 te Amersfoort gehouden en bijgewoond door 45 leden. Met tevredenheid kon worden teruggezien op het verstreken verenigingsjaar, gekenmerkt door veel activiteiten i.v.m. het 50-jarig jubileum. De belangstelling voor de tentoonstelling en de publicaties was verheugend groot, waardoor ook de kosten binnen de ramingen bleven. Zowel het jubileumboek, „*Schrijvend Verleden*”, als het speciale Phœnixnummer, „*Egypte bereisd, beroofd, bewaard, beschreven*”, zijn vrijwel uitverkocht. De financiële situatie van het Genootschap is gezond. Er werden het afgelopen jaar niet minder dan 77 lezingen

georganiseerd in 18 verschillende afdelingen, waarbij in 11 gevallen (dankbaar) gebruik gemaakt werd van sprekers die voorkomen op de lijst van het Nederlands Klassiek Verbond. Enkele afdelingen organiseerden speciale activiteiten (tentoonstellings- of museumbezoek). Het aantal leden steeg met enkele tientallen, zeker i.v.m. de jubileum-activiteiten, tot ca. 1325 (inclusief België). Het winnen van nieuwe, vooral jonge leden (b.v. uit aankomende studenten, die zich met de archeologie, geschiedenis of filologie van het Oude Nabije Oosten gaan bezig houden) blijft de aandacht vragen, evenals de kleine opkomst voor lezingen in een paar afdelingen. Als leden van het Algemeen Bestuur werden herkozen Mevrouw G. Piket ('s-Gravenhage) en Prof. dr. L. de Meyer (Gent). Mevr. drs E. de Ranitz - Labouchere, Prof. dr. M. Heerma van Voss, Dr. W.F. Leemans, Prof. dr. M. Stol en Prof. dr. K.R. Veenhof werden in hun respectieve functies (zie boven) als leden van het Dagelijks Bestuur herkozen. Na het huishoudelijke gedeelte van de vergadering en de lunch (in de Stichting De Poth) volgde een korte rondleiding in De Poth, alsmede een bezichtiging van oud Amersfoort en het museum Flehite.

Jaarbericht Ex Oriente Lux no. 28 (1983-1984) bevindt zich bij de drukker en zal deze zomer verschijnen. Nadere mededelingen over de inhoud volgen in het volgende nummer van Phœnix.

PERSONALIA ET FACTA ORIENTALIA

C..J. BLEEKER 1898 - 1983

Tezamen met talrijke anderen gedenkt ons Genootschap Prof. Bleeker, die op 5 mei 1983 te Amsterdam overleed. Claas Jouco Bleeker werd op 12 september 1898 in de hervormde pastorie van het Friese Beneden Knijpe geboren. Ook hij opteerde voor de theologie, waarin hij te Leiden studeerde. Aldaar maakte hij zich tevens de beginselen van het Akkadisch eigen en bekwaamde hij zich evenals te Berlijn in het Egyptisch. Het was Kristensen, die hij tot promotor koos; aan zijn alma mater verdedigde hij *De beteekenis van de Egyptische godin Ma-a-t*, Leiden, 1929. Van 1925 tot 1946 stond hij als predikant achtereenvolgens in Apeldoorn, Culemborg en Enschede, waar hij onder meer *De Overwinning op den dood naar oud-Egyptisch geloof* (Den Haag, 1942) schreef. In de periode 1946-1969 diende hij de Universiteit van Amsterdam als ordinarius in de geschiedenis der godsdiensten en fenomenologie van de godsdienst. Op dit terrein lagen de meeste van zijn publikaties en zijn grote organisatorische prestaties als secretaris-generaal van de International Association for the History of Religions en (tot 1978) redacteur van *Numen*. Het was in dit kader, dat de universiteit van Straatsburg hem een eredoctoraat verleende. Te midden van de religies bleef de Egyptische hem in het bijzonder bekoren, getuige zijn *Die Geburt eines Gottes* (Leiden, 1956), *Egyptian festivals* (Leiden, 1967), *Hathor and Thoth* (Leiden, 1973) en *Het oord van stilte* (Katwijk, 1979).

De energie en interesses van Prof. Bleeker leken tot de laatste maanden van zijn lange leven onuitputtelijk. Voor werkelijk tallozen is hij leidsman en bijstand geweest, individueel en in groepsverband, mondeling en in geschrifte. Ook *Ex Oriente Lux* mocht hem onder zijn bestuurders, sprekers en auteurs tellen en het is daar erkentelijk voor.

Bleeker's geestelijke statuur was als zijn lichamelijke: rechtlijnig, maar soepel. Men kon op deze hoffelijke en attente man aan. Die eigenschappen en de charme, die er ondanks een zekere terughoudendheid van zijn persoon uitging, hebben velen in vriendschap en respect met hem verbonden.

M. HEERMA VAN VOSS

GEORGES DOSSIN 1896 - 1983

Op 8 dec. 1983 overleed Prof. dr. Georges Dossin, nestor en stichter van de Belgische Assyriologie. Dossin studeerde aanvankelijk klassieke talen, maar legde zich na de voltooiing van die studie geheel op de oosterse filologie en dan met name op de “spijkerschriftvakken” toe. Zijn assyriologische opleiding rondde hij in Parijs, onder Scheil en Thureau-Dangin, af waarna hij reeds in 1924, op achtentwintigjarige leeftijd aan “zijn universiteit”, die van Luik, als docent werd aangesteld, enkele jaren later gevolgd door een benoeming tot hoogleraar. Daar heeft hij, tot op hoge leeftijd, met inzet en liefde, zijn vak beoefend met als resultaat een grote reeks publicaties en de opleiding van ene gehele generatie Belgische assyriologen.

Een beslissende gebeurtenis was het verzoek van Thureau-Dangin, in 1936 gedaan, hem op te volgen als epigraaf van de recente, veelbelovende opgravingen te Mari. De aanvaarding van die taak heeft zijn wetenschappelijke loopbaan beslissend beïnvloed. Zijn reeds gebleken voorliefde voor en deskundigheid in het materiaal van de oudbabylonische periode — hij gaf een deel oudbabylonische teksten uit Susa uit en copieerde de oudbabylonische brieven in het Louvre — werd nu geheel ten dienste gesteld aan publicatie en onderzoek van de paleisarchieven van Mari. Twaalf opgravingscampagnes lang, tussen 1937 en 1966, werkte hij naast Parrot in het veld, en hij was samen met laatstgenoemde de uitgever van de dubbele reeks *Archives Royales de Mari*, waarvan sinds 1950 twintig delen verschenen, waarvan vier van zijn hand: de correspondenties van de Assyrische koning Šamši-Adad en zijn beide zonen, alsmede de boeiende “vrouwenbrieven”. Talloze teksten publiceerde hij ook los, ten dele in de opgravingsverslagen (o.a. de bouwinscripties van Mari). Het resultaat van zijn werk was voorts een grote reeks artikelen, met name in de tijdschriften *Syria* en de *Revue d'Assyriologie*, waarin hij, steeds op basis van nieuw tekstmateriaal, aspecten van de cultuur van Mari bestudeerde. Onderwerpen die aan bod kwamen waren o.a. de Ištar-cultus, het rivier-ordeel, profetie te Mari, jaarnamen en eponiemen, het pantheon van Mari, het gebruik van lichtsignalen, de nomaden (“Benjaminieten”), de tinhandel, het provinciaal bestuur. Ook publiceerde hij verschillende samenvattende studies over bepaalde vorstengestalten en stadstaten.

Zijn goede contacten met Parijs brachten hem, samen met Jean Nougayrol, aan het eind van de veertiger jaren tot de oprichting van de “Groupe François Thureau-Dangin”, die sinds 1950 verantwoordelijk is voor de jaarlijkse assyriologencongressen (“Rencontres assyriologiques”). In 1956 volgde hij Dhorme als voorzitter daarvan op, een functie die hij tot 1975 bekleedde. Zijn betekenis voor de Belgische Assyriologie werd in 1976, bij zijn tachtigjarige leeftijd, erkend door de oprichting van de “Assyriologische Stichting Georges Dossin”, die krachtens de statuten onder zijn bescherming stond. Deze stichting, waarin zijn naam zal blijven voortleven, wil in zijn voetspoor de Assyriologie — filologie en archeologie — in België bevorderen, via een jaarlijkse lezingencyclus en een tweemaandelijks tijdschrift, *Akkadica*, dat zich inmiddels een belangrijke plaats heeft weten te verwerven. Het was deze zelfde stichting die in 1983 de *Recueil Georges Dossin, Mélanges d'Assyriologie (1934-1959)*, uitgaf, een herdruk van 24 artikelen, die een indruk geven van Dossin's veelzijdigheid en vakmanschap.

Professor Dossin was iemand die contacten met vakgenoten, oudere en jongere, buitengewoon op prijs stelde en tot het laatst vol belangstelling de ontwikkeling van hun en zijn vak volgde. Ook de contacten met Nederland ontbraken niet. Reeds in 1935

treffen we hem aan onder de buitenlandse leden van Ex Oriente Lux, op wiens naam het "correspondentschap Luik" staat, dat in 1939 overgaat in een studiekering Luik, waarvan Dossin, uiteraard, voorzitter is. Van de publicaties van Ex Oriente Lux nam hij met belangstelling kennis, ook als ze in het Nederlands waren geschreven. Wij houden zijn nagedachtenis in ere.

K. R. VEENHOF

Op 30 september 1984 aanvaardde Dr. M. Stol zijn ambt van hoogleraar in het Akkadisch, het Ugaritisch en de Geschiedenis van het Nabije Oosten in de Oudheid aan de Vrije Universiteit te Amsterdam met een rede getiteld "*Een Babyloniër maakt schulden*" (zie de rubriek "Boeknieuws" in dit nummer).

Op 1 september 1983 ontving Prof. dr. J.J. Janssen op zijn verzoek emeritaat als hoogleraar in de Egyptologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden. De daardoor ontstane vacature, aanvankelijk in het kader van de "taakverdeling en concentratie" geblokkeerd, is na de zomer van 1984 voor herbezetting vrijgegeven aan de in de toekomst als enige overblijvende vakgroep Egyptologie in ons land.

Op 4 juni 1984 overleed onverwachts Prof. dr. J.T. Nelis, hoogleraar in de uitlegging van het Oude Testament aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Prof. Nelis gold met name als een specialist op het terrein van de intertestamentaire periode; de twee delen gewijd aan de boeken der Makkabeeën in de commentaarreeks "De Boeken van het Oude Testament" (1972-1975) zijn van zijn hand. Gedurende vele jaren was hij voorzitter van de Katholieke Bijbelstichting en hij had een belangrijk aandeel in het tot stand komen van de zogenaamde "Willibrord Vertaling".

Op 1 augustus 1984 nam Prof. dr. H.J. Franken i.v.m. zijn emeritaat afscheid van de Rijksuniversiteit van Leiden als hoogleraar in de Oudheidkunde van Palestina en directeur van het Instituut voor Aardewerktechnologie. Het ziet er naar uit dat, in het kader van de universitaire bezuinigingen, zijn leerstoel niet opnieuw bezet zal worden, al blijven de onder zijn leiding tot stand gekomen voorzieningen voor onderwijs en onderzoek, bemand door wetenschappelijke medewerkers, wel in stand.

Aan de Rijksuniversiteit te Leiden promoveerde op 2 maart 1983 drs. S.P. VLEEMING op het proefschrift: *Papyrus Reinhardt. An Egyptian Land List from the Tenth Century B.C.* Promotor was Prof. dr. J.J. Janssen, co-promotor Prof. mr. P.W. Pestman. Het proefschrift, dat in definitieve editie t.z.t. zal verschijnen in een serie van het Ägyptisches Museum (Berlijn, DDR), is de uitgave van een zwaar beschadigde papyrus, oorspronkelijk ca. 110 bij 50cm., en ingedeeld in 10 kolommen. De tekst heeft betrekking op landbouwgrond in de tiende, boven-egyptische gouw, en stamt vermoedelijk uit Thebe, gezien de connecties van bepaalde landerijen met de Amon-tempel. De tekst administreert de landerijen, ten dele in geografische volgorde, met opgave van oppervlak en (totale) graanopbrengst. Vaak wordt vermeld bij welke tempel de landerijen behoren en welke official voor de bewerking verantwoordelijk is. Die bewerking werd in bepaalde gevallen, als sprake is van "corvee-land", blijkbaar verricht door de plaatselijke bevolking, die voor bewerking en oogst gerecruteerd kon worden. De moeilijke tekst had waarschijnlijk een functie in het kader van de administratie, die uitliep op het vaststellen van de hoeveelheden graan die uiteindelijk naar de graanschuren werden vervoerd. Een van de bijgevoegde stellingen heeft betrekking op een theorie inzake de fabricage van papyrus. Stelling n°. 6 luidt:

Uit de Griekse Magische Papyri mag men niet afleiden dat de Egyptenaren de gewoonte hadden om hun heilige dieren te doden aler ze te balsemen, gelijk J.M.A. Janssen voorstelt. Dr. Vleeming is verbonden aan het Papyrologisch Instituut te Leiden.

Op 12 april 1983 promoveerde Drs R.J. Demarée aan de Universiteit van Amsterdam tot doctor in de letteren op het proefschrift *The ʒh 1'kr n R^c-stelae. On Ancestor Worship in Ancient Egypt* (Leiden, NINO, Egyptologische Uitgaven n°. 3; ix + 348 p.; fl. 50.-). Promotor was Prof. dr. J. Zandee. Het boek bestudeert een kleine zestig stèles, vooral aangetroffen in Deir el-Medina (het dorp der geschoolde necropoolarbeiders van Thebe), zowel in particuliere huizen (blijkbaar in een nis in een muur) als in speciale votief-kapellen. De stèles zijn gewijd aan, aldus de vertaling van de Egyptische aanduiding, "able spirits of Rē", overleden personen uit de samenleving van Deir el-Medina, die na hun dood bij deze stèles vereerd werden, zoals ook blijkt uit een aantal offertafels aan hen gewijd. De stèles werden opgericht door nauwe verwanten van de waarschijnlijk niet lang geleden overledenen, aan wie men nog een levende nagedachtenis bewaarde, die hiermee in stand werd gehouden. Deze overleden verwanten en voorvaders werden met offergaven verzorgd en vereerd omdat men ze hoogachtte en van hen voorbede en bemiddeling bij de goden verwachtte (ze fungeerden immers ook als leden van de bemanning van Rē's zonneboot). De offers hun gebracht (op de stèles staan de overledenen achter het altaar) hadden eveneens ten doel hen tevreden te stemmen, om zo te voorkomen dat ze de nabestaanden als ronddolende dodengeesten zouden lastig vallen. In deze stèles — vooral in Deir el-Medina gevonden omdat we verder amper dorpen uit Egypte kennen en omdat de daar wonende kunstenaars zelf in staat waren deze eenvoudige stèles voor dorpsgebruik te vervaardigen; het gebruik zal veel algemener geweest zijn — bezitten we interessante materiële resten van oudegyptische voorouderverering.

Drs M.J. Raven promoveerde, eveneens te Leiden, tot doctor in de letteren op het proefschrift *Symbols of Resurrection. Three studies in ancient Egyptian Iconography*. De promotie vond plaats op 22 februari 1984; promotor was Prof. dr. J.J. Janssen. De drie studies, eerder verschenen in de jaargangen 59-64 van de *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden*, handelen over: 1) Papyruskokers en Ptah-Sokaris-Osiris beelden; 2) graanmummies; 3) bijenwas in de Egyptische magie en symboliek. Alle drie hebben betrekking op het thema van de opstanding uit de dood, die in Egyptische funeraire en religieuze symboliek een centrale plaats inneemt. Symbolen (in concreto of afgebeeld) konden op magische wijze het wankele evenwicht tussen leven en dood beïnvloeden. Enkele stellingen: N°. 2: De oudste aanwijzingen omtrent het bestaan van Osirismysteriën, zoals deze in de Denderatekst worden beschreven, dateren niet uit het Middenrijk maar uit het Nieuwe Rijk. N°. 3: Ten onrechte wordt in publicaties over Egyptische sculptuur gewoonlijk geen aandacht besteed aan de symboliek van de basis. N°. 8: De kunst van de Amarnaperiode en de Ramessidentijd is op veel punten vergelijkbaar met die van de Europese stijlperioden Maniërisme en Barok. N°. 9: Voor zijn schilderijen met Egyptische motieven documenteerde Lourens Alma Tadema zich met name aan de hand van Gardner Wilkinson, *The manners and customs of the ancient Egyptians*. Dr. Raven is conservator van de Egyptische afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Op 20 maart 1984 promoveerde Drs J. de Roos aan de Universiteit van Amsterdam tot doctor in de letteren met het proefschrift *Hettitische Geloften*, een teksteditie van de Hettitische geloften met inleiding, vertaling en kritische noten. Promotor was Prof. dr. Ph.H.J. Houwink ten Cate. T.z.t. tijd zal een engelstalige handelseditie van het boek

gepubliceerd worden. Het proefschrift is gewijd aan een belangrijke en unieke groep teksten, die afkomstig moet zijn uit het koninklijk paleis, waarin tempel-functionarissen de leden van de koninklijke familie herinneren aan gedane maar nog niet ingeloste beloften, die doorgaans betrekking hebben op wijvoorwerpen. Waarschijnlijk was door orakel-raadpleging vastgesteld dat een uiting van goddelijk ongenoegen zijn oorzaak vond in een niet ingeloste gelofte. Het boek geeft de teksten uit en gaat in op de achtergronden ervan: de relatie tussen goden en mensen, de formulering van de geloften (steeds in de vorm van een conditionele zin), de situaties waarin geloften werden gedaan, de beloofde voorwerpen en de in de teksten voorkomende goden en mensen, alsmede gegevens over geloften elders in het Nabije Oosten. Van de bij het proefschrift gevoegde stellingen citeren we er drie. N°. 1. De conclusie dat de gelofteteksten als geheugensteun voor de koninklijke familie zijn opgesteld door religieuze functionarissen van het paleis is in overeenstemming met de constatering van H. Klengel dat de Hettietische tempel mede als centrum van het bestuur van de staat functioneerde en dat men bezwaarlijk van een Hettietische tempeleconomie kan spreken. N°. 2. De meeste geloften zijn door koning of koningin gedaan tijdens de viering van religieuze feesten. N°. 7. Terwille van het "rhetorisch" effect wordt door Hattušiliš I in zijn "Testament" de chronologische volgorde van de gebeurtenissen bewust veronachtzaamd. Dr. de Roos is verbonden aan het Archeologisch-Historisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam.

Op 13 maart 1984 promoveerde, eveneens aan de Universiteit van Amsterdam, tot doctor in de letteren Drs D.J.W. Meijer, op een proefschrift getiteld *Aspects of Syro-Mesopotamian Archaeology. Excavation, survey and iconography*. Promotor was Prof. dr. M.N. van Loon. Het proefschrift bestaat uit drie gedeelten, waarin de verschillende aspecten en methoden van de archeologie aan bod komen. Het eerste deel behandelt de architectuur en stratigrafie van Selenkahiye, de ruïneheuvel van een oude Syrische stad aan de Eufraat (ca. 2e helft 3e millennium v. Chr.), waar een team van de Universiteit van Amsterdam tussen 1967 en 1975 opgravingen verrichtte. Dit deel van het proefschrift zal t.z.t. opgenomen worden in het definitieve opgravingsrapport. Het tweede deel presenteert de resultaten van een archeologische survey van de noordoostelijke punt van Syrië, door de auteur tussen 1976 en 1979 ondernomen (vooral met het doel een verantwoorde keuze van een op te graven ruïneheuvel te kunnen maken). Dit gedeelte zal t.z.t. als een afzonderlijke publicatie door het Ned. Instituut v.h. Nabije Oosten worden uitgegeven. Het derde deel is een catalogus en beschrijving van de Mesopotamische rolzegels in de collectie van het Allard Pierson Museum te Amsterdam. Het verscheen eerder in Jaarbericht n°. 25 (1977-1978) van ons Genootschap. Van Dr. Meijer's stellingen citeren we de volgende: N°. 1. Absolute datering van archeologische materiële vondsten uitsluitend op basis van stijlvergelijking, dat wil zeggen zonder de aanwezigheid van extern gedateerde gegevens, is onmogelijk. N°. 5. Renfrews opmerking dat "trade cannot be assumed, it has to be proved" moet worden omgedraaid tot "trade cannot be proved, it has to be assumed", voor alle gevallen waarover geen contemporaine geschreven bronnen bestaan. N°. 7. Bij zijn projectie van een modern anthropologisch model op de oude Sumerische irrigatie-beheersing gaat Gibson voorbij aan het feit dat voor de oud-sumerische wereld alle gegevens ontbreken omtrent een zo specifieke stamstructuur als die van de Arabieren van Zuid-Irak. Dr. Meijer is verbonden aan het Archeologisch-Historisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam, vakgroep Archeologie van West-Azië, een vakgroep die in het kader van de "taakverdeling en concentratie" der Nederlandse Universiteiten helaas zal verdwijnen.

Op 25 mei 1984 promoveerde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam Drs J. Helderma tot doctor in de godgeleerdheid op het proefschrift: *Die Anapausis im Evangelium Veritatis. Eine vergleichende Untersuchung des valentinianisch-gnostischen Heilsgutes der Ruhe im Evangelium Veritatis und im anderen Schriften der Nag Hammadi Bibliothek* (Leiden, E.J. Brill, Nag Hammadi Studies vol. 18; xiv + 414 pag.). Promotor was Prof. dr. J. Zandee. Twee van de bij het proefschrift gevoegde stellingen luiden: N°. 6. Terecht stelt C. Colpe vast dat vóór de vondst van de Bibliothek van Nag Hammadi Manichaeïsme en Gnostiek zonder nader bewijs en ten onrechte aan elkaar gelijk gesteld werden. N°. 7. De Koptologie hoort als vak in de theologische faculteit. Dr. Helderma is verbonden aan de vakgroep Bijbelwetenschappen van de Vrije Universiteit.

Op 29 mei 1984 promoveerde Drs J.J.S. Weitenberg aan de Universiteit van Amsterdam tot doctor in de letteren op het proefschrift: *Die hethitischen U-Stämme* (Amsterdam, Rodopi, 1984, 526 p.). Promotor was Prof. dr. H.J. Houwink ten Cate. Het boek analyseert de categorie der nominale u-stammen in het Hettietisch en in andere indo-europese anatolische talen van uit beschrijvend en historisch vergelijkend standpunt. Het hettietische materiaal is uit de primaire bronnen verzameld, waarbij, voorafgaande aan de taalkundige analyse, aandacht wordt besteed aan de chronologische ordening van de teksten i.v.m. de discussie over de datering der hettietische bronnen. Enkele van Dr. Weitenbergs stellingen luiden: N°. 1. De bewering, dat “die wichtigsten Grundzüge der historische Lautlehre des Hethitischen gesichert erscheinen; was fehlt sind die Feinheiten und Detailsregeln” (J. Tischler), is onjuist. N°. 6 (enigszins vereenvoudigd): De taalkundige argumenten, die Sommer aanvoert tegen een mogelijke ontlening van *Ahhiya(wa)* uit het Grieks (Attisch:Achaia) wegen niet zo zwaar, dat daaraan prioriteit toekomt boven de historische argumentatie voor een eventuele gelijkstelling van beide namen. N°. 10: Het ligt voor de hand het Urartees als een van de substraattalen van het Armeens te beschouwen; het Hettietisch of de Luwische talen komen voor deze rol niet in aanmerking. Dr. Weitenberg is verbonden aan de vakgroep Vergelijkende Taalwetenschap van de Rijksuniversiteit Leiden.

Op 21 december 1984 promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam, met als promotor Prof. dr. M. Heerma van Voss en als co-promotor Prof. dr. J. Quaegebeur, tot doctor in de godgeleerdheid Drs. R.L. Vos. De titel van het proefschrift luidt: *Het Balsemingsritueel van de Apisstier (P. Vindob. 3873)*.

50 jaar Papyrologisch Instituut, Leiden.

Op 18 januari 1984 vierde het Papyrologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Leiden, behorend tot de faculteit der rechten, en gevestigd in ruimte in de nieuwe Universiteitsbibliotheek aan de Witte Singel, zijn 50-jarig bestaan. Het werd op 19 januari 1935 opgericht door de hoogleraren J.C. van Oven, B.A. van Groningen en M. David, als een gezamenlijk initiatief van de faculteiten der rechten en letteren. De concrete aanleiding was de schenking van een collectie papyri van de engelse verzamelaar E.P. Warren, aan de Leidse papyrologie aangeboden onder voorwaarde dat ze niet het eigendom werden van een overheidsinstantie. De toen opgerichte “Stichting het Leidsch Papyrologisch Instituut” voldeed aan die voorwaarde.

Het jubileum werd gevierd met een tentoonstelling van originele Griekse en Demotische papyri en ostraca (het uitgeven van tweetalige archieven is een van de onderzoeksprojecten van het instituut) onder de titel “Lijkbidders in een kraakpand? Griekse en Demotische papyri uit het archief van een Egyptische familie uit de 2e eeuw

v. Chr.". Prof. dr. J. Bingen (Brussel) hield bij deze gelegenheid een voordracht onder de titel: "Het land waarvan de pharao een koning was", die handelde over de betrekkingen tussen Grieken en Egyptenaren, gezien door de ogen van papyrologen in de 19e en 20e eeuw. Ter gelegenheid van het jubileum verschijnt (bij uitgeverij Terra te Zutphen) een boek *Vreemdelingen in het land van Pharao* (128 pag., 8 pl.), uitgegeven door Prof. mr. P.W. Pestman, hoogleraar in de rechtsgeschiedenis van het Oude Egypte en van het Oude Griekenland, alsmede de juridische papyrologie. Het is een bundel studies door de stafleden van het instituut. Hij wordt ingeleid met een uiteenzetting over het vak papyrologie en besluit met een kort overzicht van de geschiedenis van de papyrologie en het Leids Papyrologische Instituut. Zes bijdragen handelen voorts over: Bijbelse parallellen in een Aramees-Demotische papyrus uit de 4e eeuw v. Chr.; Grieken in Egypte, van Alexander tot Mohammed; De "Steen van Rosette": wat staat er eigenlijk op? Magie in het dagelijks leven; De eerste Christenen in Egypte; en: Antinoöpolis, een Griekse stad in Romeins Egypte. Het boek is in de boekhandel verkrijgbaar en kost fl. 22,50.

Tentoonstellingen

In het *Museum Boymans-van Beuningen* te Rotterdam was vanaf 22 sept. de tentoonstelling *Het Goud der Thraciërs en Schliemanns Troje* te bezichtigen. De expositie omvat ruim duizend voorwerpen, afkomstig uit een groot aantal Bulgaarse musea, die een inzicht geven in de materiële cultuur van het volk der Thraciërs, die zich uitstrekt van prehistorische perioden tot aan de 7e eeuw n. Chr. (inval van de Slaven). De vondsten stammen uit reguliere opgravingen van nederzettingen — waarbij niet slechts "schatten" maar ook een verscheidenheid van gebruiksvoorwerpen wordt getoond —, uit geïsoleerde vondsten en uit onderzoek van oude necropolen en grafheuvels, waar naast een rijke verscheidenheid van gouden, zilveren en bronzen siervoorwerpen ook fraaie ceramiek aan het licht kwam. De tentoonstelling geeft een beeld van de kunstzinnigheid en het ambachtelijk kunnen van de Thracische edelsmeden en pottebakkers. De catalogus (fl. 25.-), rijk geïllustreerd, biedt beschrijvingen en achtergrondinformatie. Naast dit "goud der Thraciërs" was een selectie te bewonderen van de door Schliemann in Troje gedane vondsten, afkomstig uit het Museum für Ur- und Frühgeschichte en de Antikensammlung, beide deel uitmakend van de Staatliche Museen in Oost-Berlijn.

Op 15 september opende in het *Allard Pierson Museum* te Amsterdam de tentoonstelling *Eender en Anders. Leven in het Oude Egypte*. De tentoonstelling die tot 6 januari 1985 duurde, werd georganiseerd i.v.m. het vijftigjarig bestaan van het Museum. Zij wilde een beeld geven van het dagelijks leven in het Oude Egypte, "niet alleen mummies, farao's en antiek goud, maar de troffel van een metselaar, de poten van een oud-egyptisch bed, vazen van steen en pantoffels van riet". Meer dan 300 voorwerpen waren voor dit doel geëxposeerd en naar samenhang en "Sitz im Leben" gegroepeerd. Men vond er een reconstructie van een "modaal" Egyptisch huis uit ca. 1300 v. Chr., met inventaris, terwijl ook de verschillende ambachten (steenhouwer, bronsgieter, rietvlechter, goudsmid) werden getoond, zonder dat de kinderen (oud-egyptisch speelgoed) werden vergeten. Een fraaie catalogus (144 pag., met 100 platen, half in kleur, half in zwart-wit) biedt algemene inleidingen en beschrijvingen van het geëxposeerde (in het Museum fl. 22,50; bij bestelling bij het Secretariaat van de Vereniging van Vrienden van het Museum, Oude Turfmarkt 127, 1012 GC A'dam, fl. 27,50, incl. verzendkosten).

K.R. VEENHOF

OP ZOEK NAAR DE KOPERINDUSTRIE VAN MAKAN

Het Mesopotamische laagland, waarin sedert het vierde millennium v. Chr. de stadstaten van Sumerië ontstonden, was van oudsher door het water van de Eufhraat en de Tigris met paradijselijke vruchtbaarheid gezegend. De vrijwel eindeloze, moerasrijke laagvlakten waren echter arm aan grondstoffen. Zelfs natuursteen was er niet, zodat, ook nu nog, alle bouwwerken van aan de lucht gedroogde of gebakken kleitichels moesten worden opgetrokken. De hoge landbouwproductie maakte het echter mogelijk om met de overschotten daarvan de nodige grondstoffen te verkrijgen, voor een deel uit verre landen.

Onder de grondstoffen, die de stadstaten van Sumerië en later van Akkad het meest nodig hadden en die geïmporteerd moesten worden, waren metalen wel het belangrijkste. In het bijzonder koper was nodig voor de vervaardiging van landbouwgereedschappen, vaatwerk, wapens, gaven aan de goden enz. De techniek van het ijzer was nog onbekend; deze verbreidde zich pas langzaam tegen het eind van het tweede millennium v. Chr.

Doordat van het midden van het derde millennium af in Mesopotamië steeds meer schriftelijk werd opgetekend en sedert die tijd alles wat wetenswaard is in talloze archieven bewaard is gebleven, staat ons in het bijzonder over het economische leven veel belangrijke informatie ter beschikking. Als belangrijkste exportgebied van koper wordt steeds één land vermeld: het land Makan. Niet alleen koper werd daarvandaan in Mesopotamië geïmporteerd, maar ook meubels van een bepaalde houtsoort en vooral ook een bijna zwarte, zeer harde steen: dioriet en gabbro, dat voor het maken van beelden van koningen en vorsten gebruikt werd. Waar nu precies het land Makan lag, daarover worden we uit de inscripties van de koningen en de handelscontracten niet wijzer. Wel kon men uit de teksten afleiden uit welke richting de koperimporten kwamen: uit de streek van de Perzische of Arabische Golf. Bovendien wordt Makan dikwijls tezamen met aanvankelijk eveneens onbekende landen, Dilmun en Meloechcha, genoemd. Op grond van de volgorde waarin deze drie landen meestal genoemd worden, was het vermoeden gerechtvaardigd, dat Dilmun het dichtst bij Mesopotamië moest liggen en dat Makan en Meloechcha verder weg lagen. Toen Deense opgravingsexpedities sinds de vijftiger jaren konden aantonen, dat het eiland Bahrein met Dilmun of een deel daarvan geïdentificeerd kan worden, werd het duidelijk, dat Makan en Meloechcha verder weg gezocht moesten worden. Als mogelijkheden deden zich voor de uitgang van de Golf met aan de ene kant Balotchistan en aan de andere kant het schiereiland van Oman, of nog verder weg, het gebied van de Indus.

Daar Makan, naast vele andere, meestal vergankelijke exportartikelen, hoofdzakelijk koper produceerde, was voor de identificatie beslissend het

terugvinden van in de oudheid geëxploiteerde mijnen en industriële centra, waar kopererts verwerkt en gesmolten werd. Daardoor stond één vereiste voor de identificatie voorop: afgezien van alle andere pogingen daartoe, kon het alleen mogelijk zijn Makan ergens te vinden waar zodanige bedrijvigheid in het derde millennium v. Chr. aangetoond kon worden. Zou men mijnen en industriële centra vinden, dan zou men kunnen gaan proberen de daar zeker aanwezige afval van het smelten van metaal te analyseren en deze met vondsten van koper uit Mesopotamië, bijvoorbeeld uit Ur, te vergelijken. De in de nabijheid van de Golf gelegen stad Ur was volgens de daar gevonden economische teksten een grote importeur van koper uit Makan.

Wat Baloetchistan betreft, waren de inlichtingen van daar werkzame geologen, geografen en mineralogen over mogelijke resten van mijnbouw in de oudheid negatief; daarentegen was het schiereiland van Oman aan de andere kant van de Golf geheel onbekend en van de buitenwereld afgesloten. Pas in 1970 verbrak de nieuwe sultan van Oman, sultan Qabouz, deze zelf gewilde isolatie en probeerde zijn land van de middeleeuwse structuur te ontdoen. Daarbij bestond het belangrijke voornemen langzaam aan ook een industriële ontwikkeling op gang te brengen en daarvoor de inheemse bodemschatten te inventariseren. Zodoende kreeg de Canadese maatschappij Prospections Ltd. de opdracht eventuele vindplaatsen van metalen in Oman op te sporen. In korte tijd kon door haar opsporingswerk een eerste en verrassend resultaat geboekt worden. Er werden meer dan 50 plaatsen in het bergland van Oman gevonden, waar kopererts voorkomt. Maar men vond niet alleen plaatsen waar koper voorkomt, maar ook bijna overal sporen van winning ervan in het verleden en bovendien, soms reusachtige, slakkenhopen. Alleen al in Lasail, in de Wadi Jizzi, lagen meer dan 100.000 ton koperslakken. Het probleem deed zich voor, dat geen der deskundigen kon zeggen hoe oud deze industriële overblijfselen waren. Ging het om koperindustrie in de Middeleeuwen, zoals die bekend is uit Arabische bronnen, of ging het om de koperindustrie van Makan?

Meer werd bekend toen in 1973 de Harvard Archaeological Survey met een archaeologische prospectie van Oman begon. Onder de vele archaeologische vindplaatsen uit de meest verscheiden tijdperken waren drie kleine nederzettingen waar ook andere artikelen dan koper en slakken gevonden werden: Batin, Zahir en Maysar. Behalve aardewerk, dat in de tweede helft van het derde millennium v. Chr. gedateerd kon worden, vond men resten van smeltkroezen en koperslakken, alsmede fragmenten van ovens. Dit waren belangrijke resultaten, die echter nog helemaal geen bewijs inhielden, dat Oman met Makan geïdentificeerd kan worden. Dergelijke kleine plaatsen met metaalindustrie zijn al lang uit alle oude beschavingen bekend, ook uit streken zoals

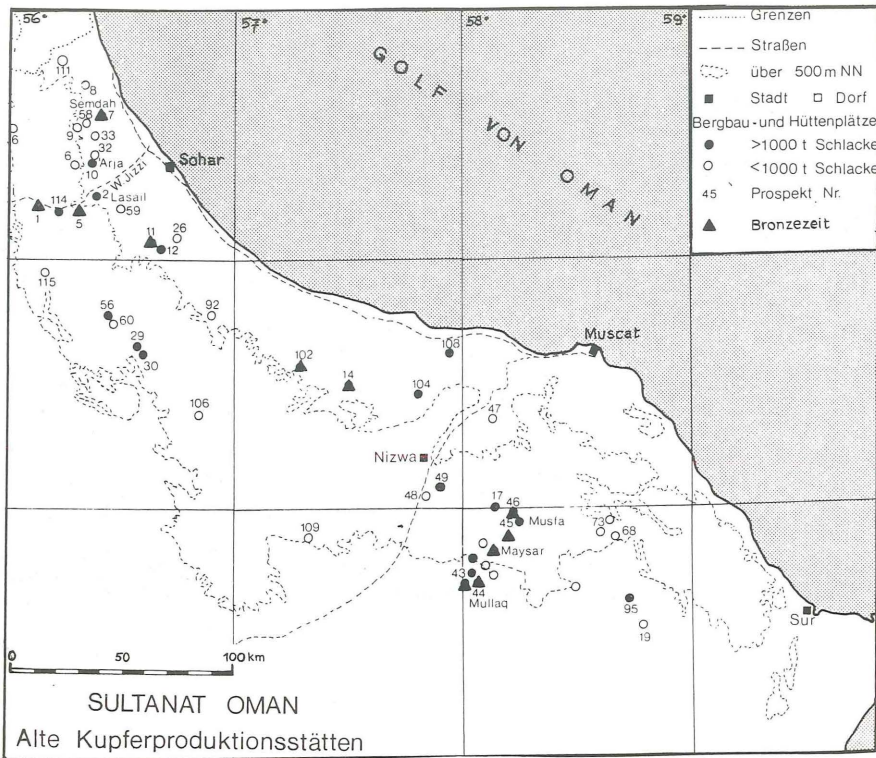
Mesopotamië, waar zeker geen vindplaatsen van metalen zijn. Meestal werden op dergelijke plaatsen ruwe baren koper verder geraffineerd en vervolgens in bepaalde vormen gegoten. Helaas werd deze werkzaamheid van de archaeologen uit Harvard niet voortgezet en bleven daardoor veel vragen onbeantwoord.

Aan zijn schrijftafel in Bochum, als leider van de afdeling archaeologie van het Duitse Mijnbouw-museum, had inmiddels Gerd Weisgerber, die sinds jaren door het probleem gefascineerd was, uit de verte de schreden gevolgd, die bij het zoeken naar Makan gezet werden. Toen er kennelijk in het geheel geen voortgang meer in zat sprong hij zelf in de bres. Een eerste grote onderzoeksreis bracht hem in 1976 door heel Iran; in 1977 kwam het tot zijn eerste expeditie naar Oman, en sedertdien ging hij daar ieder jaar weer heen voor verder onderzoek met langzaam resultaat.

Zijn eerste stap was om, gewapend met zijn nauwkeurige kennis van oude mijnbouwtechnologie en smelttechnieken, alle vindplaatsen te bezoeken, die Prospections Ltd. en de Harvard Archaeological Survey in Oman vastgelegd hadden. Eerst onderzocht hij de mijnbouwgebieden met de reusachtige slakkenhopen, zoals Lasail, Arja en Assayab. Het resultaat was niet wat gezocht werd: de ceramiek, die in de omgeving van deze slakkenhopen gevonden werd, was geheel uit de Islamitische tijd en de slakken moesten op grond van hun uiterlijk alle in de Middeleeuwen gedateerd worden. Was het dus alleen maar een wensdroom om in Oman nu werkelijk Makan te vinden? Of waren misschien de mijnbouwkundige onderzoeksmethodes nog niet voldoende ontwikkeld voor een gebied als Oman? Zou men deze eventueel kunnen verbeteren en verfijnen en misschien toch tot resultaten kunnen komen?

Bij deze stand van zaken besloot Dr. Weisgerber voorlopig van verdere intensieve onderzoeksreizen af te zien en zijn aandacht te richten op een der bekende smeltplaatsen, die met zekerheid in het derde millennium gedateerd konden worden, namelijk op Maysar in de Wadi Samad, gelegen aan de rand van de bergen van Oman, dus zeker niet een belangrijke winningsplaats van koper. Prospections Ltd. had ook geen noemenswaardig voorkomen ervan daar vermeld. Zijn doel was deze plaats, zo mogelijk, grondig op te graven en zoveel mogelijk informatie over de oude mijnbouwtechniek en over de beschaving van Oman in het derde millennium te verkrijgen.

In 1979 begon een kleine expeditie van het Duitse Mijnbouw-museum met de opgraving in Maysar, in 1980 kwamen er al enige deskundigen bij en in 1981 namen twintig geleerden en studenten uit zeer verschillende disciplines aan het werk deel. De archaeologen verzorgden de opgraving; mineralogen en geologen deden onderzoek naar de geomorfologie en analyseerden vondsten van stenen en slakken; bosbouwkundigen begonnen, uitgaand van zeer geringe vondsten van oud hout, met een analyse van het klimaat en de flora in de

Kaart van een gedeelte van het Sultanaat Oman met de archeologisch vastgestelde vindplaatsen van koperwinning en koperverwerking.

oudheid, in het bijzonder de begroeiing met bomen. Natuurkundigen begonnen met een bepaling van de thermoluminescentie van de vondsten van oud aardewerk en onderdelen van ovens; zoölogen en anthropologen onderzochten de resten van skeletten van mensen en dieren — en tenslotte verkreeg men ook een duidelijk beeld van de manier van koperwinning in de oudheid (afb. 1).

Maysar, gelegen in de nabijheid van een klein oasedorp, ligt al in de zuidelijke uitlopers van het grote bergcomplex van Oman, dat dwars door het schiereiland loopt. In het begin smalle, verderop steeds wijder wordende dalen en wadis gaan langzaam in woestijn over. De vegetatie is schraal; waar enig grondwater aanwezig is, groeien parasolvormige acacia's of kameeldoorn (vgl. afb. 2). Stromend open water is er slechts enkele dagen in het jaar na een hevige regenbui. Sinds duizenden jaren is men voor het verkrijgen van water aangewezen op bronnen of op onderaardse systemen van tunnels. Landbouw

1. Het kamp van de expeditie in Maysar met de ballon voor het nemen van luchtfoto's; op de achtergrond de versterkte bron.

komt alleen voor in de schaduw van de enkele oases met palmen; ook veehouderij is er weinig, daar er te weinig voer is voor de kudden. 4000 of 5000 jaar geleden moet de situatie ongeveer net zo geweest zijn.

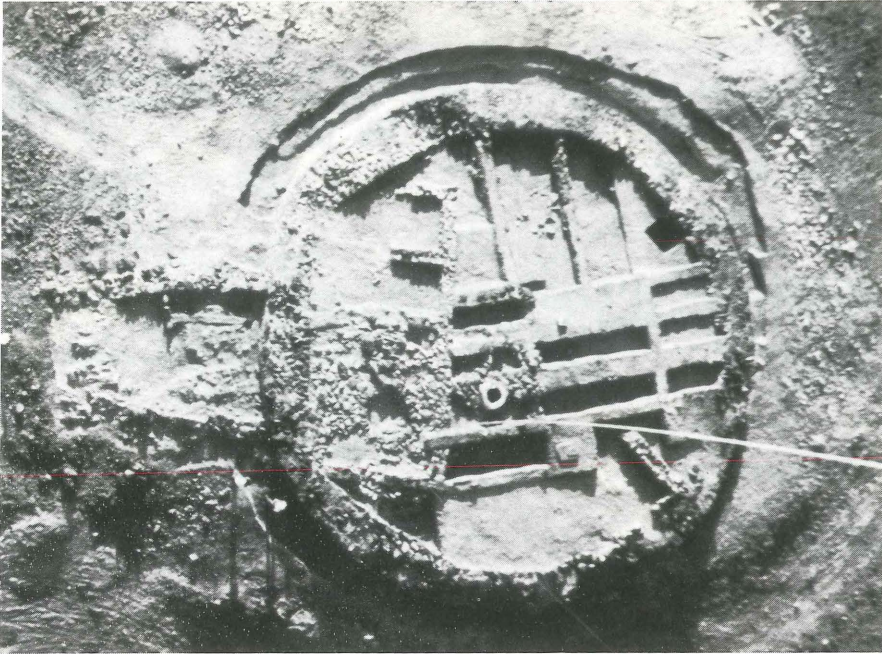
Het gebied met ruïnes van het oude Maysar strekt zich, dun bebouwd, over verscheidene hectares uit. Voor het begin van de opgravingen waren al enige rechthoekige muurconstructies zichtbaar en daar werden de eerste slakken en fragmenten koper aan de oppervlakte gevonden. Maar dit industrieel centrum lag geenszins geïsoleerd in het wijde dal. Talrijke graven op de heuvels langs het dal, daterend van het begin van het derde millennium af, toonden aan, dat in Maysar al lang voordat de industrie er kwam mensen begraven werden. In een kleine nederzettingshoevel lager in het dal kon men aantonen dat daar destijds eenvoudige landbouwers en veehouders woonden; het is niet bekend of zij daar het gehele jaar door zaten of dat men van weidegronden wisselde met de jaargetijden. Niet ver van het latere industriegebied bouwde men in het midden van het derde millennium rondom een bron een sterke vesting: een bron, die 15 meter diep tot in het grondwater leidde, werd omgeven met een enorme ronde toren met bijna cyclopisch muurwerk (afb. 3). Dit is zeker een aanwijzing dat

2. Gezicht op de smeltplaats te Arja; tussen de donkere slakkenhopen staan parasolvormige acacia's, die in het 3^e millennium v. Chr. als brandhout werden gebruikt.

het onzekere tijden waren en dat men het meest waardevolle, de drinkwaterbron, moest beschermen. Er dichtbij werden eenvoudige, lage dammen aangelegd om het meestal eenmaal per jaar overvloedig van de bergen stromende water iets langer voor de landbouw te kunnen gebruiken. We weten nu dat men graan verbouwde en als trekdieren voor de ploeg runderen — waarschijnlijk runderen met een bult — gebruikte. In deze tijd al, in de eerste helft van het derde millennium v. Chr., moet het schiereiland van Oman in materieel opzicht een rijk land zijn geweest. Rijke vondsten van koperen gereedschappen en wapens in de grote, van opgehoopte stenen gebouwde graven zijn het bewijs van een grote welstand, die tot in het zeer afgelegen dal van Maysar was doorgedrongen.

Ergens in de tweede helft van het derde millennium ontstond in Maysar, enigszins ter zijde van de tot toen bewoonde en geëxploiteerde oppervlakte, een wijk van handwerkslieden, waarschijnlijk gaandeweg en heel langzaam (afb. 4). Dit zal wel zijn geschied omstreeks de tijd, dat in Mesopotamië de koningen van Akkad regeerden en deze veldtochten naar Makan ondernamen, om de

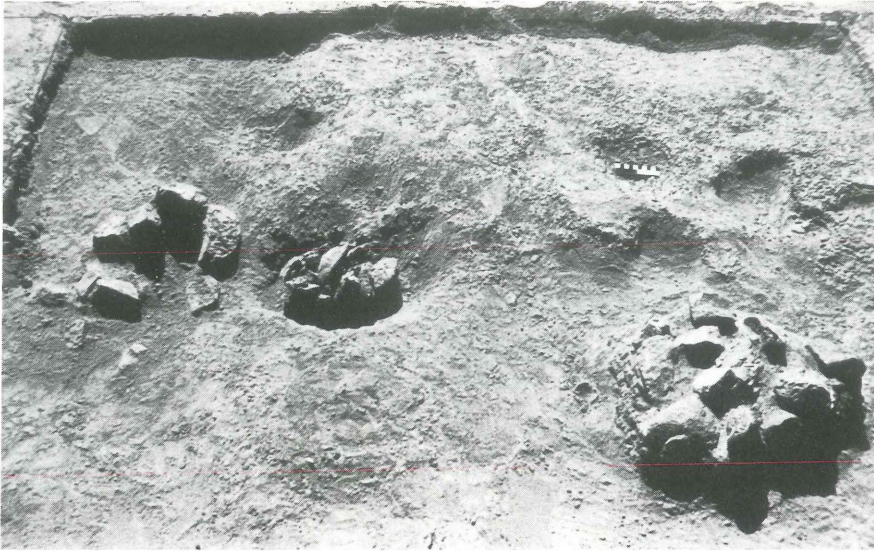
3. Luchtfoto van de versterkte bron in Maysar.

voortzetting van de import van grondstoffen zeker te stellen. Er is geen duidelijke verklaring voor waarom in Maysar een industrie centrum werd gesticht, daar ter plaatse geen kopererts voorkomt. Er bestaan alleen vermoedens: op grond van de talrijke vondsten van metalen voorwerpen in graven sedert vele eeuwen, moet geconcludeerd worden, dat ergens hogerop in het gebergte van Oman al kopererts gewonnen en gesmolten werd. Het proces van het smelten van koper vereist buitengewoon veel arbeid en energie.

Nadat het erts uit een groeve gehaald is, moet het op stenen aambeelden klein geslagen en gemalen worden, vervolgens wordt het loze gesteente eruit gewassen voordat het eigenlijke proces van het smelten kan beginnen. Om tenslotte 1 kilo koper te smelten is bijna 5 kilo hout, of hout waarvan houtskool gemaakt is, nodig. Wegens de enorme behoefte aan hout daarvoor, en dat in een land als Oman met een geringe vegetatie, kan men aannemen, dat op een goed ogenblik in de nabijheid van de ertsgroeven geen hout meer aanwezig was. Men moest daarom beginnen het erts daarheen te brengen waar nog wel voldoende bomen aanwezig waren, die men als brandhout kon gebruiken.

4. Luchtfoto van de industriewijk in Maysar, met de goed herkenbare plattegronden van de rechthoekige huizen en binnenplaatsen. Aan de rand van de wadi bevindt zich de bron.

5. Stenen bases voor stookplaatsen en de vondst van een collectie koperbaren (in het midden).

De opgravingen in Maysar hebben aangetoond dat, in het begin vrijwel in het vrije veld, voor de helft gereed zijnde produkten van koper verder werden geraffineerd. In een latere fase van de industriële nederzetting maakte men kleine stookplaatsen van stenen en smolt daarboven het koper in een smeltkroes van aardewerk (afb. 5). In de leemgrond groef men een kuiltje en goot daarin het koper tot koekvormige kleine baren. Een hele schat van dergelijke baren werd in 1981 met behulp van een metaaldetector ondekt: één gehele baar en vele grote en kleine fragmenten ervan (afb. op pag. 1 van dit nummer). De kopersmid zal deze op een goed ogenblik verborgen hebben, maar niet meer tot het ophalen ervan zijn gekomen. De in de aanvang zeer kleine nederzetting van handwerkslieden is gaandeweg groter geworden. Een bron aan de rand van de wadi werd tot op het grondwater uitgegraven om de handwerkslieden van het nodige water te voorzien. Kennelijk waren de reserves aan grondwater op den duur niet opgewassen tegen de veelzijdige activiteiten in het dal van Maysar, want de waterspiegel zakte en de bron moest twee keer uitgediept worden. De industriële nederzetting groeide zienderogen; uit witte speksteen (chloriet) werd stenen vaatwerk gemaakt (afb. 6), en in de loop der tijd kregen de primitieve kopersmelterijen een geheel ander uiterlijk. Ruime rechthoekige omheiningen werden van stenen en lemen tegels gebouwd, welke heden nog op luchtfoto's goed onderkend kunnen worden. Ten dele gaat het om echte huizen met meer kamers, waarin nu gewerkt werd.

6. Schaal van chloriet, afkomstig uit de opvulling van de bron.

Op een ogenblik in het begin van het tweede millennium v. Chr. kwam er een abrupt einde aan de nederzetting en waarschijnlijk aan de bewoning van het gehele dal. Het is niet precies bekend wat er is geschied; we weten alleen wat er met de bron van de nederzetting is gebeurd. Alles wat men aan zwaar materiaal in de industriewijk kon vinden is erin geworpen: aambeeldstenen, vijzels, wrijfstenen, reusachtige stenen platen, aardn vaatwerk, en bovendien veel afval. De bron werd met geweld onbruikbaar gemaakt en daardoor het dal onbewoonbaar. Stellig deden dat niet de lieden die er tot toen rustig als kopersmeden en andere handwerkslieden werkten.

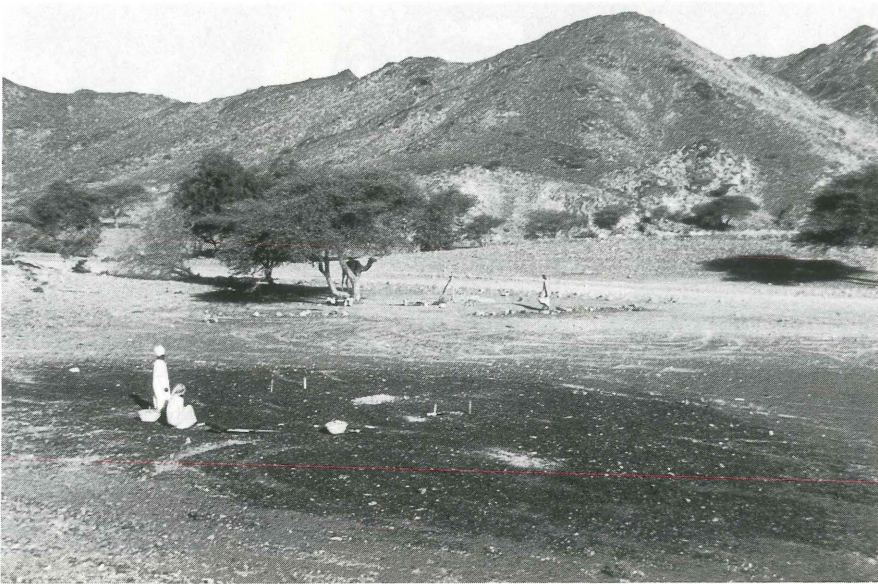
Voor de kennis van de technologie van het koper in het derde millennium hebben de opgravingen belangrijke aanknopingspunten opgeleverd. Men weet nu, dat het aardewerk specifiek voor tijd en plaats was en dat het duidelijk afwijkt van de andere in Oman in graven en nederzettingen gevonden keramiek (afb. 7). Nog belangrijker waren echter de vondsten van slakken en stukken van ovens. Nu bleek, dat de slakken uit die tijd uit heel kleine stukjes bestonden, vergeleken met de reusachtige slakkenkoeken uit de Islamitische tijd. Bij de analyse bleek ook dat de smeltprocédés nog zeer primitief waren in vergelijking met de latere methodes. Veel te veel koper bleef in de slakken achter. Naar de ervaring heeft geleerd gaven dergelijke grote koperresten in de slakken latere generaties aanleiding om oude slakken nog eens te smelten. Daardoor werd het weinig waarschijnlijk dat men in het gebied van de

7. Typische aardewerken pot uit de industriële nederzetting

belangrijkste kopercentra van Oman op oude slakkenhopen zou stoten. Maar met behulp van de kennis van de eigenaardigheden van de koperwinning in het derde millennium is er misschien juist kans om in de buurt van kleine, afgelegen vindplaatsen van koper dergelijke oude industrie centra te vinden.

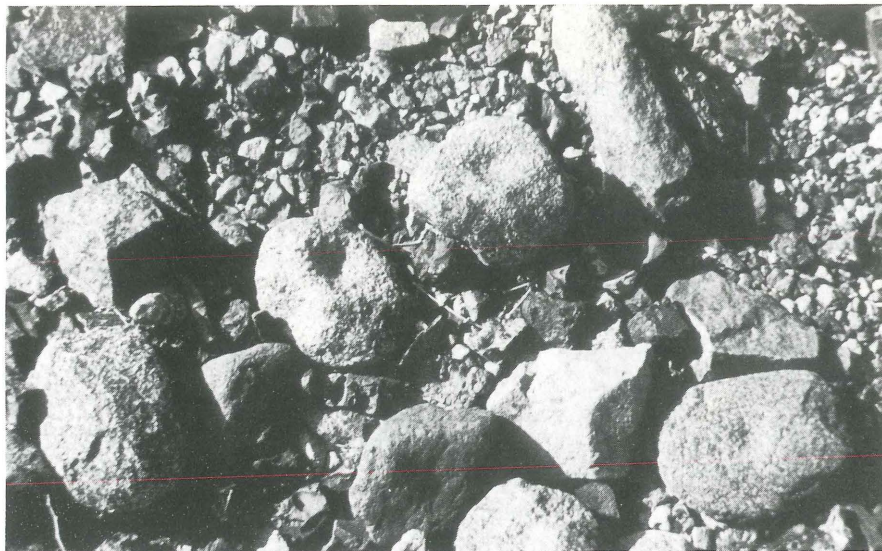
Terwijl de opgravingen in Maysar nog plaats vonden, werden speurtochten in de naaste omgeving gemaakt. In het naastbijgelegen bergdal bleek zich bij Mullaq zulk een kleine plaats met slakken te bevinden. In een ander dal, met spaarzame boombegroeiing, bevond zich bij Bir Kalher, dichtbij een bron, nog een plek met slakken; deze was zo klein, dat men er jarenlang op een afstand van maar 50 meter aan voorbijgereden was (afb. 8). Niettemin lagen daar in een heuveltje van maar een halve meter bijna 100 ton slakken. In weer een

8. De plaats van de slakkenhoop in Bir Kalher tijdens de opgraving.

ander dal, wat meer naar het Noorden, werd in Bilad al Maaidin een dergelijke nederzetting gevonden als in Maysar, met vrijwel gelijke grote gebouwen. Daar werden voor het eerst, naast de werkplaatsen van de kopersmeden, sporen van mijnbouw gevonden. Het erts werd er aan de oppervlakte gewonnen; overal was op de hellingen het lege gesteente nog zichtbaar. Naast het industriegebied uit het derde millennium v. Chr. bevond zich een centrum waar het erts in het eerste millennium werd gesmolten (afb. 9) en wat verderweg weer vond men de mijnbouw uit Islamitische tijd. Ineens kon men niet alleen maar mijnbouw in de Islamitische tijd in Oman aantonen, maar was ook bewezen dat hier kennelijk sinds het derde millennium v. Chr. bijna onafgebroken koperindustrie gevestigd was geweest.

Hoewel daardoor de mogelijkheid om Makan op het schiereiland van Oman te lokaliseren nader is gekomen, is het doel nog niet bereikt — en niemand weet of ooit een geheel sluitend bewijs geleverd zal kunnen worden. Het onderzoek ligt echter niet stil. Terwijl nu in het Duitse Mijnbouw-museum de vondsten van koper en slakken uit Oman op hun verschillende bestanddelen en elementen worden onderzocht, is het Brits Museum begonnen de kopervondsten uit Ur dienovereenkomstig te analyseren. Overeenkomsten in de uitslagen daarvan kunnen aantonen, dat de herkomst van een gedeelte van de vondsten in Mesopotamië werkelijk in Oman ligt. Als dat zo is, kan aan de localisatie

9. Stenen aambeelden met uithollingen gebruikt voor verkrummelen van het kopererts, gevonden te Bilad al-Maaidin.

van Makan nauwelijks meer getwijfeld worden. Maar ook het onderzoek in het veld moet in Oman nog lang voortgezet worden. In 1982 en 1983 trok Gerd Weisgerber er in het voorjaar weer op uit om nog meer plaatsen waar mijnbouw en het smelten van erts plaats vonden, te vinden; dit maal in het centrale bergland, waar de meeste vindplaatsen van koper liggen. Het resultaat van deze nieuwe onderzoeken is indrukwekkend. Van de twintig plaatsen waar onderzoek plaats vond, konden op twaalf mijnbouw-activiteiten en industrie centra uit het derde millennium v. Chr. aangetoond worden. Terwijl tot nu toe steeds alleen plaatsen waren gelocaliseerd waar het kopererts aan de oppervlakte gewonnen werd, werd nu in de Wadi Salh voor het eerst een schacht gevonden, waar erts ondergronds gewonnen werd (afb. 10). Zelfs op het eiland Mazira bleek mijnbouw bedreven en erts gesmolten te zijn, zij het pas in het eerste millennium v. Chr.

Deze resultaten hebben het Duitse Mijnbouw-museum ertoe gebracht te besluiten in 1984 weer een expeditie onder leiding van Gerd Weisgerber naar Oman te sturen. Het is nog een lange weg om tot een zekere identificatie van Makan te komen.

Istanbul, 1983

STEPHAN KROLL

*
* *

10. Gezicht op de schacht in de Wadi Salh waaruit in het 3^e millennium v. Chr. kopererts werd gewonnen.

Dit artikel werd door bemiddeling van Dr. Leemans voor *Phœnix* ter beschikking gesteld en door hem uit het Duits vertaald. Hij merkt bij dit artikel het volgende op:

1. De houtsoorten, in de derde alinea bedoeld, waren in het bijzonder het *musukkanu* (= *mēsu*-hout uit Makan) en het *haluppu*.

2. W. Eilers houdt in een recent artikel (*Archäologische Mitteilungen aus Iran*, Ergänzungsband 10, blz. 101-119), voornamelijk op philologische gronden, vast aan identificatie van Makan met het op de Iraanse oever van de Golf van Oman gelegen gebied, tegenwoordig Makrân, daarbij de mogelijkheid openlatend, dat het zich ook uitstreckte aan de Omaanse zijde, waar in een plaats op de landtong aan de Straat van Hormuz nog een Iraans dialect gesproken zou worden. Indien aan de Perzische kant van de Golf inderdaad geen sporen van koperwinning te vinden zijn — wat men op grond van de onderzoekingen was Weisgerber ook daar wel mag aannemen — dan ligt het voor de hand het door de Sumeriërs en Babyloniërs bedoelde Makan in Oman te zoeken.

Van belang is ook de ligging van het land Marchashi, in enige teksten genoemd in de volgorde Charali — Meloechcha — Marchashi — Mak(k)an — Tilmun, gerekend van het verst weg gelegen land naar Zuid-Mesopotamië toe. Piotr Steinkeller stelt voor dit land te localiseren in het oostelijk gedeelte van het Iraanse plateau (*Zeitschrift für Assyriologie* 72, 1982, 263; vgl. 248). Makan localiseert hij in zijn kaart (blz. 265) in Oman, maar dit behoeft niet weg te nemen, dat het ook de er tegenover gelegen kuststrook van Iran zou kunnen hebben omvat; Marchashi wordt in de teksten betreffende de handel over zee niet genoemd en het is daarom niet waarschijnlijk, dat het tot aan de kust reikte.

3. Wat de harde, zwarte steen betreft, waarvan in Mesopotamië stèles en beelden werden gemaakt, o.a. in de tijd van de dynastie van Akkad en van Gudea: van schilfertjes van deze stèles en beelden zijn analyses gemaakt; die uit de tijd van de dynastie van Akkad bleken van olivijn-gabbro gemaakt te zijn, een beeld van Gudea van een bepaald soort dioriet. Zoals W. Heimpel in een artikeltje in de *Revue d'Assyriologie* (76, 1982, 65-67) uiteenzet, wijst de beschrijving van een veldtocht van Manishtusu, koning uit de dynastie van Akkad, erop, dat deze zijn steen uit Oman haalde, maar het dioriet, waarvan Gudea zegt, dat het uit Makan kwam, kwam waarschijnlijk niet uit Oman. Nadere analyses van de steensoorten in Oman (en van een groter aantal stenen beelden en stèles uit Zuid-Mesopotamië) kunnen wellicht meer duidelijkheid brengen.

4. Opmerkelijk is dat bij de opgravingen in Oman geconstateerd werd, dat in het begin van het 2e millennium v. Chr. een einde kwam aan de koperwinning in Oman. Dit tijdstip komt, globaal gezien, overeen met het einde van de handel van Zuid-Mesopotamië over de Perzische/Arabische Golf (begin 18de eeuw v. Chr.). In het *Assyrian Dictionary* (Chicago) wordt in overeenstemming daarmee opgemerkt, dat het *haluppu*-hout uit de teksten in Mesopotamië verdwijnt gelijktijdig met die verbreking van de handelsbetrekkingen over de Golf. Het verschijnt weer op de Mesopotamische markt in het midden van het eerste millennium v. Chr., toen ook de koperwinning in Oman weer ter hand genomen was, zoals nu uit de opgravingen is gebleken.

5. Zoals opgemerkt in het artikel, moet in het derde millennium v. Chr. rondom de nederzettingen landbouw en veeteelt bedreven zijn. Het is echter zeer goed mogelijk, zo niet waarschijnlijk, dat de graanproductie ter plaatse niet voldoende was voor de voeding van het grote aantal werklieden in de mijnbouw en de koperindustrie. Het is uit enkele teksten bekend dat in het eind van het derde millennium graan uit Zuid-Mesopotamië over zee werd uitgevoerd, o.a. naar Makan. Gezien de enorme voorraden graan, die in Sumerië (Lagash) in pakhuizen werden aangehouden, en gelet op het enorme belang van

de vorsten in Zuid-Mesopotamië bij voldoende aanvoer van koper, werd wellicht veel meer graan als retourvracht naar Makan uitgevoerd dan ons bekend is (vgl. W.F. Leemans, *Foreign Trade in the Old Babylonian period*, 114 en 128). Het zou van belang zijn ook naar de landbouw in Oman in het derde millennium een uitvoeriger onderzoek in te stellen. In dit verband is het van belang te wijzen op het onlangs (1983) verschenen boek van Walter Dostal, *Ethnographical Atlas of 'Asir* (Oesterreichische Akademie der Wissenschaften, Philologisch-Historische Klasse, 406), waarin op blz. 33 en 39-43 afbeeldingen van door boeren en dorpsstimmerlieden vervaardigde landbouwwerktuigen, met name ploegen, worden gegeven, en op blz. 129-142 een lijst van in Saoedi-Arabië voorkomende planten en bomen.

KONTAKT MET TEKSTEN

Inleiding

In 1974 werd in *Phœnix* (20, 335/8) een Egyptische lijkwade gepubliceerd. Daarop waren tekst en vignetten uit het *Dodenboek* aangebracht, die naar de overtuiging van de bezitter hem in het hiernamaals zouden beschermen. Hun uitwerking werd nog verhoogd, doordat de doek de gestorvene bedekte; omwikkeling met van spreuken voorziene mummiebanden verschaftte een overeenkomstige garantie.

Voor dit effect van lichamelijk contact met schrift en met bijbehorende illustraties vraag ik hier de aandacht. Van het geloof in deze uitwerking heeft Egypte n.l. diverse treffende getuigenissen bewaard. Het betekende niet alleen voor doden, maar ook voor levenden bijstand. Ter beantwoording van de vraag, hoe men tot die opvatting kon komen, leent zich het volgende voorbeeld.

Op de tong

Degene, die het *Boek van de hemelkoe* reciteert, moet daarbij voorzien zijn van de norm, *maat*. Dit wordt bereikt, doordat de godin van die naam op zijn tong geschilderd is¹. Het figuurtje van een hurkende vrouw met een veer op haar hoofd, dat wij ook kennen uit een schaal van de balans bij het dodengericht; *Phœnix* 14 (1968), fig. 56. Voor de Egyptenaar houdt het in, dat de godin zelf in de mond van de spreker aanwezig is. Een gedachte, die vaker geformuleerd wordt ter verzekering van het op korrekte en doeltreffende wijze ten gehore brengen van kreative, machtige woorden. Genoemd figuurtje is

tevens identiek met de hiëroglief, waarmee het begrip *maat* weergegeven kan worden. Het is dus evenzeer mogelijk om te stellen, dat er een woord op de tong genoteerd staat. Men kan aan de godin of aan de taalkundige notie, dan wel aan beide denken; voor het naar het concrete neigende Egyptische besef is er tussen de twee geen principiële verschil. Het wezenlijke blijft ongewijzigd: de norm is present. En verschaft aan de voordracht de vereiste regulering en lading.

Op het lichaam

Wat voor één woord, één schriftteken geldt, is eveneens waar voor een reeks: een zin of een hele tekst. Door fysieke aanraking komt de mens onder andere de in een toverspreuk opgeslagen kracht ten goede. Kopiëring op een papyrus, die — al of niet in een klein foedraal — om zijn hals gehangen wordt, vergroot de kans op genezing van een zieke, dan wel bescherming van een bedreigde; een linnen lap aan hals of hoofd kan dezelfde dienst doen. Met een op overeenkomstige wijze geprepareerd stuk textiel wordt bijvoorbeeld een patiënte verbonden². Doek en verband doen hier denken aan de al gesignaleerde lijkwade en mummiewindsels. Een intermediair is echter niet altijd nodig. Na een tekst tegen buikklachten, waarin 19 bijzondere hiërogliefen vermeld worden, volgt het voorschrift³ om deze spreuk te reciteren boven de bewuste 19 tekens, “die met verse inkt getekend zijn op iemands buik, op de zieke plaats van hem”.

Wrijven of kussen

Op beelden van een hooggeplaatst man, Amenhotep, de zoon van Hapoe, treft men inscripties aan, waarin de statue zich ter beschikking stelt als middelaar tussen god en mens. De voorbijgangers, die van dit aanbod gebruik maakten, hebben, blijkens slijtage, ter effectuering passages met vinger of mond beroerd. Bewreven, c.q. gekust werden kennelijk ook teksten van andersoortige inhoud, zoals die bewaard zijn als omlijsting van een beeldengroep, die Ramses III met consortie voorstelt. Zij dienden woestijnreizigers te behoeden voor slangebeten en schorpioenesteken, respectievelijk slachtoffers van deze gevaarlijke wezens te laten herstellen. Daar de meesten niet konden lezen om te reciteren, voorzag betasting van de weldadige opschriften in de behoefte.

11. Voorzijde van een late Horusstèle (of: -cippus), Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, A 1053. Hoogte 16.9cm. Zie paragrafen “wrijven” en “drinken”. Reproductie met vriendelijke toestemming van de Directie; foto: F.G. van Veen.

12. Uit de achterzijde van een late Horusstèle, New York, Metternichstèle. Zie paragrafen "wrijven" en "drinken". Naar: Scott, *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art* 9 (1950/1), 208. MMA 50.85

13. Details uit voor- en bovenzijde van een late Horusstèle, Boedapest 51.2289. Zie paragrafen “wrijven” en “drinken”. Naar: Kákosy, *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 34/5 (1970), fig. 2.

14. Staand “redder”-beeld, Parijs E 10777. H. 68cm. Zie paragraaf “drinken”. Naar: Desroches, *L'art égyptien au Musée du Louvre*, Paris, Librairie Floury, 1941, z.p.

Een ander type skulpturen moest aan levenden en aan doden dezelfde hulp bieden tegen schadelijke dieren. Het zijn de Horusstèles uit steen (fig. 11-13) of uit hout, die sinds \pm 1300 v. Chr. voorkomen. Zij ontleen hun — moderne — naam aan de jonge god Horus, die in het midden van de voorzijde weer is gegeven als bedwinger van krokodillen (onder zijn voeten) en onder meer schorpioenen en slangen (in zijn handen). Horus, eens zelf door gevaarlijke beesten belaagd, geldt als specialist in hun bestrijding. Daartoe fungeerden eveneens teksten en andere afbeeldingen; de stukken zijn ermee overdekt (fig. 12). Prominent is het bizarre hoofd van de demon Bes, dat afschrikwekkend werkt (fig. 11, 13, 14 en 15). Bij deze categorie werd evenzeer gewreven of gekust: diverse delen, waaronder vooral het gezicht van Horus (fig. 11) en soms dat van Bes (fig. 13), zijn althans herhaaldelijk afgesleten. Kleine exemplaren droeg men aan een snoer om de hals.

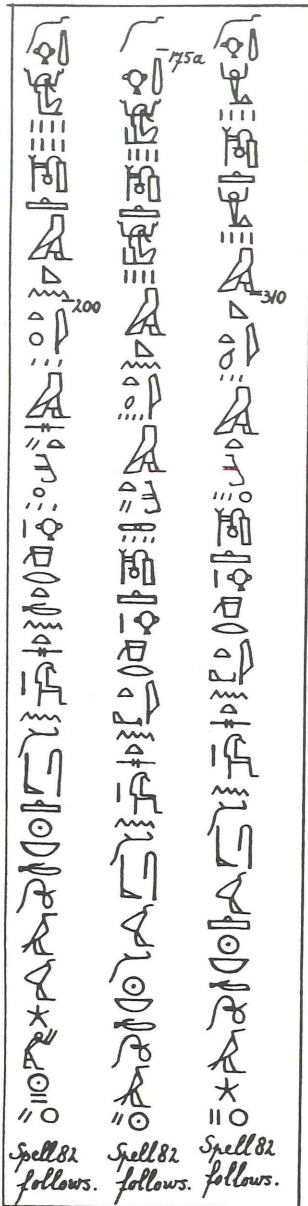
15. Hurkend "redder"-beeld, Kaïro J.E. 46341, H. 65 (met sokkel: 96 cm). Zie paragraaf "drinken". Naar: Daumas, *La civilisation de l'Égypte pharaonique*, Paris, Arthaud, 1965, ill. 120.

Drinken

Intensiever nog was de techniek, die incidenteel uit de juist besproken groep, maar vooral van de stenen, zogeheten genezende beelden uit de vierde eeuw v. Chr. bekend is. Deze tonen de eigenaar-schenker van een Horusstèle, welke hij vóór zich houdt (fig. 14 en 15). Ook hemzelf bedekken soortgelijke bezweringen en illustraties. Over stèle en statue werd nu water gegoten en de (potentiële) patiënt dronk dat. Daarmee nam hij de toverkracht van tekst en afbeelding in zich op; ongeletterdheid betekende wederom geen handicap. Het voetstuk is eventueel van een bassin met goot voorzien (fig. 15) en de begunstigde wordt "deze man, die dit water drinkt" genoemd. Één der geportretteerden betitelt zich als "de Redder" (fig. 15), de term, waarmee ook het beeld aangeduid wordt. Hij liet het maken, vertelt hij vol trots. In de strijd tegen met name het slangegif was hij het, die "iedereen in leven hield", en wel "door de inskripties op deze redder (= de statue)"⁴. Het (eerste) verhaal van Setne Chamoeas voert een geleerde ten tonele, die de tekst van een toverboek in bier en water drenkte, het aftreksel opdronk en daardoor "kende wat erin stond" (4, 3-4).

Wassen

Het zojuist aangehaalde demotische verhaal is in een handschrift van de derde eeuw v. Chr. overgeleverd. Uit tenminste iets oudere tijd dateert het "sanatorium" op het tempelterrein van Dendera. Dit bezat een installatie voor het nemen van heilzame baden. Het daartoe gebezigde water vloeiده eerst over een (beeld op een) sokkel, bedekt met teksten, die dezelfde geest ademen als die op Horusstèles en "redder"-statues⁵. Ook hier werd een "extrakt" van inskripties benut, ditmaal voor extern gebruik.

16. Gebruiksaanwijzing uit de *Sarkofaagteksten*. Zie paragraaf "likken". Naar: de Buck, *CT II* 44 h (Chicago, 1938).

Likken

Beelden en stèles, water en bier zijn niet overal beschikbaar. In een dergelijke situatie voorziet de methode, die door de volgende gebruiksaanwijzing (fig. 16) vertegenwoordigd wordt. Hij is opgenomen na een tweetal spreuken, dat zich met de godheid Sjoë en diens acht zonen, de Heh-goden, bezig houdt en met hun belang voor de gestorvenen (*CT* 80/1). „Te reciteren boven acht Heh's, die met operment en met oker op iemands hand genoteerd zijn. Het (achtal) worde dagelijks opgelikt, 's morgens heel vroeg". In zo'n figuurtje kan men een hiëroglief ter spelling van de naam Heh, dan wel een illustratie in miniatuurformaat zien. Schriftteken en portret zijn identiek, net als bij de boven besproken godin Maät. Het vermogen van de Heh's gaat over in degene, die hen oplikt, en hij is zeker van hun bijstand. Vrees voor vergiftiging door de eerstvermelde kleurstof, een arseenverbinding, hoefde men niet te hebben, omdat destijds met het natuurlijke mineraal gewerkt werd.

Interessant aan deze passage is onder andere zijn ouderdom. Want hij komt voor in de *Sarkofaagteksten*, die uit het Middel-Rijk en de daaraan voorafgaande Eerste Tussenperiode bewaard zijn. Daardoor overtreft hij het *Boek van de hemelkoe*, de oudste Horusstèles en dodendoeken, de geciteerde medisch-magische papyri en de statues van Amenhotep en van Ramses III, die alle uit het Nieuwe Rijk stammen, verre in leeftijd. In laatstgenoemd tijdvak is overigens het oplikken van figuren, die op de hand aangebracht zijn, ook voorgeschreven. Ik voeg hieraan toe, dat de *Sarkofaagteksten* het drinken van afbeeldingen eveneens kennen, al ligt daar (*CT IV* 345 g-i) het verband met de bijbehorende spreuk niet voor de hand.

Eten

Één der medisch-magische papyri bevat een tekst tegen een ziekteverwekker, die men als het zaad van een geduchte demon of god geïdentificeerd had. Daarin wordt Mafedet aangeroepen met de bede om “tegen die vijand” haar bek open te sperren. Zij is een katachtige godin, vermaard als verdelgster van kwade machten. In de gebruiksaanwijzing⁶ wordt de vervaardiging van een fallus uit gebak opgedragen met “de naam van de vijand” en die van zijn ouders erop genoteerd. De spreuk moet boven de fallus geciteerd worden, die men daarna in vleesvet verpakt aan een kat geeft. Dit dier speelt de rol van Mafedet. Zij vernietigt tijdens haar maaltijd het geslachtsdeel van de tegenstander, waaruit de aandoening voortkwam. Nog radikaler: zij eet zijn naam op en maakt daarmee een einde aan zijn bestaan. Het verschil met alle vorige gevallen is, dat de konsumptie niet ten eigen bate, maar ten behoeve van anderen plaats vindt, en met een onmiddellijk negatief effect voor één der betrokkenen, de vijand.

Epiloog

De hierboven geschetste gedachtengang is van elders eveneens bekend. Zo valt in de oudheid te denken aan het vloekwater, dat volgens *Numeri* 5, 23/8 gedronken wordt, en aan de boekrol, die Ezechiël moet eten (*Ez.* 3, 1-3; vgl. *Openbaring* 10, 9-10). Maar ook aan voorschriften uit Griekse toverpapyri en aan de mede, waarin een rune is opgelost.

Godsdienstige gebruiken van later tijd — b.v. bij Joden en Christenen, Moslims en Boeddhisten — leveren niet minder voorbeelden. Tot in onze dagen. Talrijker nog zijn de randverschijnselen. Als de door Albert Schweitzer geschreven receptbriefjes, die door zijn patiënten niet naar de apotheek gebracht werden, maar opgegeten. En de raad, die een Amsterdamse studente, uit het verre buitenland afkomstig, van thuis kreeg, om de door haar docenten verstrekte syllabus te consumeren in plaats van verder te studeren. Buiten beschouwing laat ik hier folklore en romanliteratuur met hun sekundaire kenmerken.

In Egypte treffen wij een zuivere, primaire fase aan. Van het ontzag voor de in het geschreven woord en zijn illustratie gekoncentreerde kracht en van de overtuiging, dat de mens daar door lichamelijke aanraking deel aan krijgt.

M. HEERMA VAN VOSS

Literatuur:

Borghouts, 'Magie', *Lexikon der Ägyptologie*, 3 (Wiesbaden, 1980), 1137/51 (met verdere verwijzingen).

¹ Ed. Hornung (Freiburg-Göttingen, 1982), Vers 259/60 = Seti I, r. 78.

² *Pap. Brits Museum 10059* (ed. Wreszinski, Leipzig, 1912), 13, 7-9 (nr 39), cf. nr 40.

³ *Pap. Leiden I 348* (ed. Borghouts, Leiden, 1971), ro 12, 10/1 (nr 22). Een ander voorbeeld: *Pap. Brits Museum 10042* (ed. Lange, København, 1927), ro 7, 4 (op de hand).

⁴ Vgl. Sherman, *JEA* 67 (1981), 82-102. Zie hieronder voor drinken in de *Sarkofaagteksten*.

⁵ Daumas, *BIFAO* 56 (1957), 35-57. Het wassen van een patiënt met het aftreksel van een tekst is waarschijnlijk al in het Nieuwe Rijk toegepast, maar de informatie uit die periode is ontoereikend.

⁶ *Pap. Brits Museum 10059* (zie noot 2), 13, 6-7 (nr 38).

EEN KRAAKPAND IN HET OUDE EGYPTEN? *

Hedenmiddag zullen wij ons, heel even, begeven op het terrein van de rechtsgeschiedenis van het Oude Egypte. Als onderwerp heb ik uitgekozen een proces dat in zijn tijd (in het jaar 117 voor Christus) een cause célèbre moet zijn geweest, en dat ook in onze tijd grote bekendheid heeft gekregen, voornamelijk door de unieke informatie over juridische en tal van andere kwesties. Helaas is het materiaal zo omvangrijk dat het nauwelijks is te overzien en daardoor is het proces de laatste decennia in het vergeetboek geraakt. Daar komt nog bij dat de eigenlijke processtukken behoren tot een immens dossier, deels Grieks, deels Egyptisch, dat verspreid is geraakt over vele papyrusverzamelingen, in Londen, Parijs, Berlijn, Turijn, New York enz.; ook hier in Leiden, in het Museum voor Oudheden, zijn enkele belangwekkende stukken terecht gekomen. Dit dossier is nog nooit is zijn geheel bestudeerd — en dan te bedenken dat het al meer dan 160 jaar geleden te voorschijn is gekomen. Het wordt dus de hoogste tijd dit dossier eens serieus aan te vatten en de eerste voorzichtige stap gaan we vandaag zetten.

De zaak speelt in de 2de eeuw voor Christus. Dat lijkt lang geleden. Inderdaad was er in ons land in die tijd nog niet veel te beleven, en Egypte, het land van de pyramiden, is ver weg. Toch dienen we ons ervan bewust te zijn dat de Egyptenaren van de 2de eeuw voor Christus in tijd dichterbij ons staan dan bij de pyramidebouwers. Daar staat weer tegenover dat in het dynamische Europa de tijd veel sneller is gegaan dan in het statische Egypte. Dat zien we heel duidelijk op het gebied van het recht. In het millennium voorafgaande aan

*) Openingscollege uitgesproken als decaan van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit te Leiden op 7 sept. 1982.

ons proces werd het land aanvankelijk nog geregeerd door Egyptische Pharao's. Daarna heeft het zijn onafhankelijkheid verloren en is eerst enige tijd een Perzische vazalstaat geweest en vervolgens een Hellenistische monarchie geworden. Het Egyptische recht nu, het burgerlijke recht van de inheems Egyptische bevolking, is gedurende al deze eeuwen in essentie onveranderd gebleven: het heeft zich dus kunnen handhaven onder de Perzische overheersing en in de Griekse tijd. Ja zelfs hebben de huidige Kopten (dat zijn de rechtstreekse afstammelingen van de oude Egyptenaren) naar het schijnt nog bepaalde rechtsregels weten te bewaren op het gebied van erfrecht en huwelijksrecht, door de Romeinse tijd en door de Arabische tijd heen, tot op de dag van heden. U kunt zich voorstellen dat ik wat gereserveerd sta tegenover het Nieuwe BW en het streven ons burgerlijk recht grondig overhoop te halen: is dat wel zo verstandig als men ons wil doen geloven?

Voordat we overgaan tot de bespreking van ons proces wil ik U even in het kort iets van de maatschappij schetsen waarin de zaak speelt. Egypte is tweetalig geworden toen met de verovering van het land door Alexander de Grote naast de landstaal, de taal van de Griekse veroveraars is gekomen. Enkele maanden geleden hebben de Argentijnen, in een soortgelijke situatie, op de Falkland Eilanden getracht het Engels te vervangen door Spaans, maar zo iets hebben de Grieken destijds in Egypte niet geprobeerd. Natuurlijk niet: men liet de zaak gewoon op zijn beloop — een heel verstandige politiek, die ook de Romeinen placht te worden gevolgd —; maar al liet men het Egyptisch ongemoeid, het Grieks werd natuurlijk wèl de officiële voertaal van de overheid (in zoverre wijkt de situatie dus duidelijk af van die in België). Ten tijde van ons proces bestaat de maatschappij ruwweg uit een zeer grote groep van Egyptisch sprekenden en een, zeker in de provincie, zeer kleine groep van Griekstaligen. Een van hen doet in een heel leerzame tekst zijn beklag over de wijze waarop hij door een Egyptische vrouw is bejegend. Want toen hij door haar dorp kwam heeft zij vanuit de bovenverdieping van haar huis de po op straat omgekeerd, over onze Griek heen. Drijfnat en doorweekt is hij beneden in de straat gaan staan vloeken en zij, van boven af, schold terug. Het aardige in deze scene, die later op een handgemeen is uitgelopen, is dat de Griek in het Grieks is te keer gegaan en de Egyptische vrouw in het Egyptisch, en dat zij elkaar zeer zeker niet hebben verstaan. Maar al konden ze elkaar dan niet verstaan, begrijpen konden ze elkaar zeer zeker wel: *c'est le ton qui fait la musique*.

Aangezien met de Griekse verovering het Grieks de officiële voertaal was geworden, is het niet verwonderlijk dat het gehele overheidsapparaat in handen was van Griekstaligen (met uitzondering wellicht van het allerlaagste niveau, in de kleine dorpjes in de provincie). Hiermede correspondeert het verschijnsel dat

vele ambtenaren een Griekse naam dragen en slechts weinigen een Egyptische (dat zijn vooral lage ambtenaren). Daaruit heeft men afgeleid dat de meeste ambtenaren dus van Griekse herkomst waren en dat dus de leidende functies voorbehouden bleven aan de overwinnaars. Deze gevolgtrekking is echter onjuist, althans in zijn algemeenheid. Recente onderzoeken hebben aan het licht gebracht dat in de 2de eeuw voor Christus veel van diegenen die onder een Griekse naam het ambt van Grieks notaris vervulden in werkelijkheid van zuiver Egyptische herkomst zijn en onder Egyptische namen in Egyptische documenten optreden. Dit betekent dat het voor Egyptenaren mogelijk was, mits zij over voldoende kennis van de Griekse taal beschikten, carrière te maken in de overheidsadministratie en daarin functies te vervullen waarvan we tot voor kort dachten (afgaande op de namen) dat ze voorbehouden waren aan lieden van Griekse herkomst. Omdat deze ontdekking van zeer recente datum is valt nog niet te overzien hoe verbreid het verschijnsel was van Egyptenaren die onder een Griekse naam ambtelijke functies vervulden. Maar het enkele feit van deze mogelijkheid toont aan dat er in deze tijd niet een onoverkomelijke maatschappelijke barrière bestond tussen de Egyptische en de Griekse bevolkingsgroep.

Dit neemt niet weg dat er diepgaande culturele verschillen waren en bleven bestaan tussen de beide bevolkingsgroepen die het maatschappelijk leven het aanzien moeten hebben gegeven van een fleurige lappendeken. Zo is het curieus in onze ogen dat in het rechtsverkeer een vrouw die handelt volgens Grieks recht veelal de bijstand van een voogd nodig heeft, terwijl tezelfdertijd een vrouw die handelt volgens het Egyptische recht zonder enige belemmering rechtshandelingen kan verrichten omdat naar Egyptisch recht man en vrouw dezelfde rechtspositie hebben.

Ziedaar enkele aspecten van de bonte samenleving ten tijde van ons proces. De studie van de confrontatie tussen de Egyptische en de Griekse componenten staat nog in zijn kinderschoenen (gelukkig maar, want zo valt er nog veel interessant onderzoek te verrichten waarmede onze vakgroep de wetenschapscommissie in de toekomst hoopt te verblijden). Nu heeft U voldoende achtergrondinformatie, zodat we ons kunnen wijden aan het langverbeide proces.

De Casus

Hoewel het proces wordt gevoerd in het jaar 117, begint de voorgeschiedenis 85 jaar eerder, in 208 voor Christus (even ter vergelijking: het is alsof wij nu, in 1982, een proces voeren over een geschil dat in het jaar 1894 is ontstaan!). In dat jaar 205 wordt Egypte geteisterd door burgeroorlogen. Het hele Zuiden en

Midden van het land is stevig in handen van een inheems nationalistische beweging terwijl in het Noorden enkele locale opstanden uitbreken van vermoedelijk meer opportunistische aard. Uit deze tijd stamt de steen van Rosette, bekend om de rol die hij gespeeld heeft bij de ontcijfering van het hiërogliefenschrift, maar zeker eens zo belangrijk wegens de inhoud van de tekst die erop gebeiteld staat. Hierin wordt onder meer het beleg beschreven van een opstandige stad in de delta: op het moment dat de overstroming van de Nijl begint en het land rond de stad onder water dreigt te komen — een gegeven dat ons hier in Leiden natuurlijk onmiddellijk het Leids ontzet in herinnering roept —, op dat moment is de veldheer van het Griekse leger dat de opstandige stad heeft omsingeld, slimmer dan zijn Spaanse opvolger, en weet, aldus de beschrijving op de steen van Rosette, zodanig dammen op te werpen en dijken te versterken dat de belegeraars droge voeten houden en na korte tijd de stad kunnen innemen.

Moeilijker hadden de Grieken het verder naar het Zuiden waar de Egyptenaren een krachtige tegenregering had gevestigd met Thebe als hoofdstad, nadat het Griekse garnizoen deze stad had verlaten. Een van de Griekse soldaten die met achterlating van have en goed wegvluchten was een zekere Ptolemaios die in de stad Thebe een huis bezat waarom de zaak draait. Het is een huis met tuin, van een totale oppervlakte van ca. 450m², riant gelegen aan een kanaal en grenzend aan een brede verkeersader. De ligging van dit aantrekkelijke pand kan men vrij precies vaststellen, even ten zuiden van het tempelcomplex van het huidige Karnak: U komt er vanzelf terecht wanneer U van Luxor naar het Noorden wandelt, over de weg die voert tussen de Nijl en een kanaal: dat is het kanaal waaraan destijds het bewuste huis lag. — Een van de aantrekkelijke kanten van het moderne Egypte is, voor ons, het feit dat er soms zo verrassend weinig veranderd is tussen toen en nu. — Wie van U wellicht de situatie ter plaatse uit eigen waarneming kent, zal mij misschien willen tegenwerpen dat er op de bewuste plaats langs het kanaal geen stad of dorp ligt en zelfs geen resten van huizen, maar gewoon vruchtbare akkers die vanuit ons kanaal worden geïrrigeerd: dit kan, doordat huizen destijds — en nu op het platteland nog steeds — gebouwd worden van leem.

Terug nu naar het huis dat door Ptolemaios, de Griekse militair omstreeks 205 voor Christus werd achtergelaten toen hij tengevolge van de Egyptische opstand moest vluchten. Zijn huis kwam in handen van een Egyptische familie, hetzij doordat hij het huis aan hen ter bewaking heeft toevertrouwd, hetzij doordat zij het leeg hebben aangetroffen en “gekraakt” hebben. Hoe het ook zij, zij gedragen zich in het vervolg als wettig eigenaar, en ongeveer 50 jaar later, tussen 153 en 146 verkopen ze het pand in drie gedeelten. De drie koopcontracten zullen later in het proces een belangrijke rol spelen omdat zij

laten zien dat het pand op reguliere wijze door de nieuwe bewoners is verworven. Voor dat proces zijn de drie koopcontracten op één papyrus gecopieerd.

De papyrus met de copieën van de drie koopcontracten is bij het proces als bewijsstuk voorgelegd en, na gebruik, door de belanghebbenden in hun dossier opgeborgen waar hij in het begin van de vorige eeuw is teruggevonden. De tekst trok toen veel aandacht en in de jaren 1823-1827 werd hij nagetekend — men kon dit schrift toen nog niet lezen — en afgedrukt door Young (deze Young heeft zeer verdienstelijk werk verricht op het gebied van de ontcijfering van het hiërogliefenschrift: hij is op dit terrein voor de Engelsen wat voor ons Koster is bij de uitvinding van de boekdrukkunst — zijn Franse tegenspeler Champollion is met de eer gaan strijken). De papyrus met de drie copieën is vrij spoedig in vergetelheid geraakt en nimmer echt gepubliceerd. Redenen te over om te proberen de tekst op te sporen. Volgens een notitie van enkele decennia her zou de papyrus zich moeten bevinden in de Bodleian Library in Oxford, maar bij navraag werd mij medegedeeld dat dit niet het geval was. Ook naspeuringen in andere papyrusverzamelingen waar delen van het dossier waren terecht gekomen leverden niets op en zo leek deze belangrijke tekst, waarvan zelfs geen foto's bestonden, spoorloos verdwenen. Zo lagen de zaken, totdat ik enkele jaren geleden, in een voetnoot bij een artikel uit 1918 over een volkomen ander onderwerp, las over een schenking van een kleine privé collectie papyri, waaronder een tekst die blijkens de beschrijving best eens de gezochte papyrus zou kunnen zijn, temeer daar deze schenking was gedaan aan ... de Bodleian Library in Oxford. En ja hoor, toen ik opnieuw informeerde in Oxford, onder verwijzing naar de voetnoot, kreeg ik per kerende post als antwoord dat ik dat meteen had moeten zeggen, want dat de gezochte papyrus inderdaad aanwezig was. Wat was het geval? De papyrus is vrij groot (30cm. hoog en 80cm lang) en is tussen twee glasplaten gemonteerd en daardoor lastig op te bergen; men had het document in 1913 veilig op een plank neergelegd op een rustige plaats: boven ooghoogte en daardoor had bij mensenheugenis niemand de papyrus meer gezien.

Keren wij nu weer terug naar ons huis waarvan de eigendoms papieren (althans de copieën daarvan) nu gelukkig weer zijn teruggevonden. De drie kopers zijn niet drie willekeurige individuen die bij toeval delen van eenzelfde huis hebben gekocht: het betreft drie Egyptenaren die nauw met elkaar verbonden zijn doordat zij hetzelfde beroep uitoefenen. Ze zijn "*Choachieten*", dat zijn lieden die de dodencultus verzorgen, in Egypte een belangrijke taak. Zodra een overledene is gebalsemd zorgen de choachieten voor de bijzetting in een graf (met het bijbehorende ritueel) en daarna brengen zij op gezette tijden plengoffers. — Agatha Christie heeft een van haar romans "*Death comes as*

the End”, laten spelen in het Oude Egypte, in een familie van choachieten van wie zij heel aardig de taken beschrijft. — Het is een besloten beroep, dat alleen door leden van bepaalde families kan worden uitgeoefend; samen vormen ze een soort van corporatie met eigen gedragsregels die vooral tot strekking hebben de onderlinge solidariteit te handhaven. Blijkbaar een dorstig volkje want er wordt exact geregeld bij welke gelegenheden de corporatie een “drinkdag” organiseert. Dat zijn er heel wat. Men drinkt er per keer twee kruiken de man en om excessen te voorkomen wordt er bepaald dat zodra de wijn op is, ieder zijns weegs moet gaan en wie geprobeerd had een extra hoeveelheid drank binnen te smokkelen, verbeurt dit, ten bate van de corporatie. En voor wie slechte wijn levert zwaait er wat.

Het huis (dat natuurlijk van leem was gebouwd) is in de loop der tijden in verval geraakt en toen de choachieten het rond 150 aankochten was er niet veel meer van over dan de fundamenten. De drie kopers hadden het terrein kennelijk voor de corporatie gekocht, bestaande uit 7 belanghebbenden (met hun rechtverkrijgenden) die in het jaar 127 op het terrein een gebouw neerzetten dat (zoals hier in Leiden b.v. destijds de Lakenhal) ten dienste staat van de gehele corporatie. Door gegevens uit verschillende documenten in het dossier met elkaar te combineren blijkt dat er een gebouw wordt neergezet met een poortgebouwtje op de straat aan de Oostzijde en een tuin aan de Westzijde, bij het kanaal. Het gebouw zelf bestaat uit een ruime centrale binnenplaats voor algemeen gebruik, (ik stel me zo voor dat de heren daar op de feestdagen hun kruikjes wijn soldaat maakten) met daaromheen kleine vertrekjes, of berghokken, voor privégebruik van de individuele partners. Tijdens het proces wordt aan de choachieten verweten dat zij dit gebouw gebruiken als opslagplaats voor lijken: vermoedelijk zijn hier mummies bedoeld die elders, door balsemiers, zijn vervaardigd en die aan de choachieten vervolgens zijn overhandigd die deze mummies naar de overzijde van de rivier moeten brengen waar zij in de necropolis ter aarde zullen worden besteld. Het gebouw dient derhalve als tijdelijke opslagplaats voor de mummies, in afwachting van het moment waarop ze naar de overzijde van de rivier kunnen worden gebracht.

Nu is het neerzetten van een gebouw op een terrein typisch een eigendoms-handeling en amper zijn dan ook de choachieten begonnen met bouwen — eigenhandig zeggen de stukken — of de zoon van de destijds gevluchte militair komt protest aantekenen. Deze zoon, *Hermias* genaamd, is al op leeftijd; hij heeft in het leger carrière gemaakt en is iets van garnizoenscommandant in een kleine plaats, 165 km. ten Zuiden van Thebe. Van tijd tot tijd komt Hermias naar Thebe en bij een van deze gelegenheden ontdekt hij de bouwactiviteiten van de choachieten en in het jaar 125 begint hij stappen te ondernemen om het huis van zijn vader weer terug te krijgen. Waarom zijn vader of hijzelf niet

eerder pogingen daartoe hebben ondernomen valt uit het dossier niet af te leiden, maar dat is naar Egyptisch recht ook niet relevant omdat men het instituut van de verjaring en rechtsverwerking door non-usus nog niet kende.

Het is wèl een lange weg die Hermias moet bewandelen, want hoewel hij in 125 begint, komt het eindvonnis eerst acht jaar later, in 117. Een van belangrijkste oorzaken voor deze lange duur is, althans aanvankelijk, dat Hermias telkens slechts korte tijd in Thebe verblijft, te kort om rechtsingang te verkrijgen. Daarvoor is nodig dat hij een gemotiveerde vordering op schrift stelt en aan de bevoegde instanties machtiging vraagt dit document, bij wijze van dagvaarding, aan de gedaagden te doen betekenen door een daartoe aan te wijzen politieambtenaar. Herhaaldelijk stranden echter Hermias' pogingen omdat de choachieten, naar zijn zeggen, zodra zij lucht krijgen van de naderende dagvaarding, hun biezen pakken en aan de overkant van de Nijl rustig wachten tot Hermias weer terug moet naar zijn garnizoen en de kust veilig is. Dit spelletje herhaalt zich keer op keer: zodra Hermias in Thebe verschijnt verdwijnen de choachieten uit het betwiste pand en amper is hij weg of ze keren weer terug. Eigenlijk begrijp ik Hermias niet, want als ik in zijn plaats was geweest had ik de bouwvierbewakingsdienst opgebeld om te voorkomen dat de "krakers" zich weer in het pand zouden nestelen. — Over "krakers" gesproken: blijkbaar is het niet nodig exact de namen te kennen van alle gedaagden: in een andere affaire tegen deze choachieten worden er een paar bij name genoemd (overigens met fouten, en van één van hen wordt gezegd dat de eiser de naam van de vader niet kent, waardoor deze gedaagde niet identificeerbaar is) en vervolgens zegt de eiser "of wat voor namen zij verder ook maar hebben". — Ik heb mijn hoofd erover gebroken waarom de choachieten dit spelletje spelen en gedurende enkele jaren een directe confrontatie in rechte met Hermias uit de weg gaan:

— is het omdat ze, als Egyptenaren, het niet op durven nemen tegen Hermias die, als Griek en garnizoenscommandant, een zekere autoriteit zal hebben gehad?

— of is het omdat ze de rompslomp van een proces uit de weg willen gaan?

— of is het wellicht zo dat de politieambtenaar die de dagvaarding moet betekenen er geen zin in heeft de zaak door te zetten wanneer Hermias eenmaal weer weg is (de choachieten moeten voor hem toch gemakkelijk te retraceren zijn geweest, omdat ze in de necropolis regelmatig werkzaamheden hadden te verrichten)?

— of zegt Hermias maar wat?

Misschien ook is het een combinatie van factoren geweest en hebben allerlei betrokkenen gedacht dat ze er verstandig aan deden de zaak te traineren in de

verwachting dat het probleem vanzelf zou worden opgelost. Nog niet eens zo'n gekke veronderstelling wanneer men bedenkt dat Hermias al behoorlijk op jaren was.

Wat hier ook van zijn moge, op den duur is het Hermias toch gelukt de choachieten te pakken te krijgen en voor de rechter te brengen: eerst in 119 en tenslotte in 117 wanneer eindelijk het definitieve vonnis wordt uitgesproken over deze kwestie die op dat moment van 88 jaar terug dateert. Het eindvonnis bevat een uitvoerig verslag van de rechtzitting, vanaf de voorlezing van de dagvaarding, via de pleidooien tot aan de overwegingen van de rechters en hun uitspraak. Het vonnis omvat meer dan 300 regels tekst, neergeschreven op een papyrusrol van twee meter lang. Deze rol is een van de allerfraaiste Griekse papyri die tot op heden zijn gevonden en ziet eruit alsof hij gisteren is vervaardigd; de inkt is bij wijze van spreken nog nat. Al met al is dit een van de pronkstukken van het Egyptisch Museum in Turijn¹ en U begrijpt dat ik deze zomer ter plekke, geïnspireerd door de aanblik van deze prachtige papyrus, de tekst van de voordracht van vandaag heb opgeschreven.

De zaak speelt voor een Griekse rechtbank, samengesteld uit de burgerlijke en militaire notabelen van het district. Partijen worden vertegenwoordigd door advocaten, die voor hen het woord voeren, maar ik neem aan dat partijen zelf bij de behandeling van hun zaak aanwezig waren en dat de zitting openbaar was. Het proces heeft ongetwijfeld veel belangstelling getrokken, immers aan de Egyptische kant ging het om de invloedrijke corporatie van choachieten met wie elke Egyptenaar uit Thebe vroeg of laat van doen zou krijgen, en om het behoud van hun kantoorgebouw in Thebe; aan de Griekse kant ging het om een niet onbelangrijke militair; en vermoedelijk hadden aan beide zijden veel meer Grieken en Egyptenaren onmiddellijk belang bij een uitspraak in deze zaak omdat zij zich in een soortgelijke situatie bevonden ten aanzien van andere huizen die door de Griekse soldaten bij de opstand van 205 waren verlaten. Voor wat betreft de procesvoering heb ik het gevoel dat het eerlijk toeging, en dat geldt eigenlijk voor de gehele rechtsbedeling in het Oude Egypte. Men denkt onwillekeurig aan de spreuk die in elke Italiaanse rechtszaal staat: *La legge è uguale per tutti*, "De wet is gelijk voor allen". — Hoewel boze tongen vragen: als inderdaad de wet gelijk is voor allen, waarom moet dat dan zo uitdrukkelijk worden gezegd?

De geschiedenis van het huis samenvattend zijn er drie periodes te onderscheiden: (1) aanvankelijk was het pand eigendom van de Griekse soldaat Ptolemaios, tot 205 voor Christus; (2) vervolgens kwam het in handen van een Egyptische familie; en (3) tenslotte, omstreeks 150 voor Christus, is het gekocht door de choachieten. Hermias, als zoon en rechtsopvolger van Ptolemaios (de eigenaar in de eerste periode), vordert het pand nu op van de choachieten (de

eigenaars in de derde periode). De advocaat van Hermias heeft geen gemakkelijke zaak en probeert dat heel handig te verhullen door een overvloed van argumenten die op het eerste gezicht een chaotisch samenraapsel lijken, maar in werkelijkheid in een logisch strategisch plan passen. De advocaat gaat voor drie ankers liggen, die niet met zoveel woorden zijn aangegeven maar voor ons toch heel gemakkelijk herkenbaar zijn.

1. Beschikkingsonbevoegdheid van de verkopers.

- Hermias' advocaat probeert aan te tonen dat de choachieten geen eigenaars kunnen zijn geworden van het huis omdat de verkopers beschikkingsonbevoegd waren. De advocaat voert aan dat Hermias één van de verkopers, een vrouw genaamd Lobaïs, voor de rechter heeft willen dagen maar dat zij een proces heeft voorkomen door haastig schriftelijk te verklaren geen rechten te hebben op het huis.
- + Dat mocht wat, zegt de advocaat van de choachieten, want daargelaten dat Lobaïs voor niet meer dan 1/14de deel eigenaresse was van het huis, en dus weinig recht van spreken heeft, had Hermias zich nooit over het hoofd van de kopers heen rechtstreeks tot de verkopers mogen wenden, want dat opent hem de mogelijkheid om met Lobaïs onder een hoedje te spelen. (Dit is juist: de eiser hoort te gaan procederen tegen de koper, die desgewenst de verkoper in het proces kan betrekken).
- Ter vergelijking haalt de advocaat van Hermias een proces aan dat Hermias in een soortgelijke situatie over een stuk land had gevoerd, en gewonnen doordat uit het kadaaster was gebleken dat Hermias' voorvaderen eigenaar waren van het bewuste stuk land. De verkoper had vervolgens schriftelijk erkend geen rechten te hebben op het land.
- + Bravo, zegt de advocaat van de choachieten: dit proces laat zien hoe het wèl hoort: immers Hermias is begonnen met te procederen tegen de koper en daarna pas tegen de verkoper en verder heeft deze zaak niet met de onze te maken. — (Daarin hadden de choachieten natuurlijk gelijk, maar Hermias' advocaat had deze zaak slim in zijn pleidooi binnen gesmokkeld omdat Hermias hem gewonnen had, teneinde aldus te suggereren dat Hermias ook nu zou moeten winnen omdat in beide gevallen de verkoper schriftelijk had erkend geen rechten te hebben. Daarmee verhulde de advocaat het essentiële verschil tussen beide zaken: bij het land kon Hermias aantonen dat zijn voorvaderen eigenaar waren, maar ten aanzien van het huis kon hij dat duidelijk niet).

2. Ongeldigheid van de verkoop.

- Ook al zou de verkoper wèl beschikkingsbevoegd zijn geweest, dan nog, zegt de advocaat van Hermias, kunnen de Egyptische koopcontracten niet worden

aangevoerd, want Egyptische contracten die niet geregistreerd zijn, zijn niet rechtsgeldig.

+ Een schriftelijk contract is niet meer dan een bewijsmiddel, en de advocaat van de choachieten kan dus laconiek volstaan met te verwijzen naar de woorden van Hermias zelf die uitdrukkelijk had erkend dat de verkoop had plaatsgevonden. — Merkwaardig is dat er niet gewezen wordt op het feit dat de advocaat van Hermias hier de boel besjoemelt aangezien registratie van Egyptische contracten pas is verplicht gesteld na de datum van de geincrimineerde koopacten.

3. Ontruiming van het huis.

— Mocht dat allemaal mislukken, dan nog, zegt de advocaat van Hermias, hebben de choachieten geen enkel recht om hier in Thebe te wonen want er is een serie vorderingen waarbij bepaald wordt dat taricheuten — die nl. “onrein” werden geoordeeld — aan de overzijde van de Nijl, bij de necropolis, thuishoren en gedwongen moeten worden vanuit de stad Thebe daarheen te verhuizen. (Vermoedelijk is het de bedoeling van Hermias om te trachten de choachieten weg te krijgen uit Thebe, en dus uit het huis, in de verwachting dat het leegkomende pand dan aan hem, als de meest gerede belanghebbende, zou worden toegewezen).

+ De advocaat van de choachieten trekt fel van leer. Het geval wil, zegt hij, dat de verordeningen die Hermias' advocaat aanvoert er niets mee te maken hebben want ze handelen over taricheuten, “pekelaars”, lieden die zich met balseming bezighouden en, zegt hij, mijn cliënten zijn helemaal geen (onreine) taricheuten maar choachieten en diè hebben een belangrijke ereplaats in de Egyptische cultus — en van de gelegenheid maakt hij handig gebruik hierop omstandig in te gaan en er op zijn beurt van alles bij te halen wat er niets mee te maken heeft — en dan nog, zo vervolgt hij, “ook al zouden ze moeten verhuizen naar de overzijde, dan zouden derden toch nog niet het recht hebben een stuk land of een huis van hen af te pakken of te eigen bate te gelde te maken?”

Ziedaar de hoofdlijnen van het pleidooi van de advocaat van Hermias, waarbij ik ter wille van de overzichtelijkheid meteen de reactie van de choachieten heb aangegeven. Natuurlijk heeft de advocaat van de choachieten ook enkele nieuwe gezichtspunten naar voren gebracht, die voor zijn cliënten gunstig zijn en waarover Hermias wijselijk niet heeft gesproken. Ik zal deze gezichtspunten niet afzonderlijk noemen omdat ze, voorzover van belang, in de considerans van het vonnis terugkomen. Daarin recapituleren de rechters:

1. Hermias heeft geen enkel bewijsstuk overgelegd waaruit zou kunnen blijken dat hij of zijn voorvaderen eigenaar waren van het omstreden huis.

2. De choachieten hebben hun koopacten wèl overgelegd en aangetoond dat zij sedertdien, van vader op zoon, ongestoord en onbetwist het huis hebben “bezeten”.

3. Dit “bezit” (waaraan een gebrek kleeft omdat het huis was gekocht van lieden die wellicht geen eigenaar waren), dit “bezit” nu wordt gelegitimeerd door een koninklijke “Filantropie”.

Dat is iets waarover Hermias en zijn advocaat zorgvuldig hadden gezwegen: de koning had in de loop der jaren tal van maatregelen genomen, “Filantropieën” genoemd, om rechtsonzekerheden weg te nemen, die door de burgeroorlogen ontstaan waren. Men vindt er een hele serie op de steen van Rosette: vele betreffen kwijtschelding of vermindering van belastingschulden, en klaarblijkelijk is er ook een “Filantropie” van toepassing in het huidige geschil over de eigendom van het huis.

Het zal U intussen wel duidelijk zijn geworden waartoe de rechter gaat beslissen: de vordering van Hermias wordt afgewezen, en de choachieten mogen het huis behouden. Daarmede is de zaak tot een einde gekomen dat ook ons rechtsgevoel kan bevredigen, hoewel ik vrees dat de zaak anders zou zijn gelopen wanneer Hermias had kunnen bewijzen dat zijn vader eigenaar was van het omstreden huis: ik denk dat de rechter het dan aan Hermias zou hebben toegewezen.

Leiden

P. W. PESTMAN

¹ Museo Egizio, Turijn, Pap. Tor. 1 = UPZ I, 162; zie U. WILCKEN, *Urkunden der Ptolemäerzeit I*, p. 60-89.

HIËROGLIEFEN IN DE OGEN VAN GRIEKEN EN ROMEINEN *

In de klassieke oudheid deelden de Grieken de mensheid eenvoudigweg in twee categorieën in: Grieken en barbaren. ‘Barbaren’ betekent oorspronkelijk: mensen die niet normaal kunnen praten, brabbelaars die niet meer dan ‘rabarber, rabarber’ kunnen zeggen. Daarmee gepaard ging de gedachte dat al deze mensen ook eigenlijk geen echte cultuur hadden, onbeschaafd waren. Beschaving, cultuur kenden alleen de Grieken. Het was daarom ook niet de moeite waard om de talen van deze barbaarse volkeren te leren.

* Dit artikel bevat de tekst van een lezing gehouden voor een kring van jonge historici in Utrecht op 27 december 1983.

Die volkeren moesten Grieks leren, wilden ze aan de beschaving deel krijgen.

Maar de Grieken ontdekten langzamerhand, m.n. na de veroveringstochten van Alexander de Grote (aan het eind van de vierde eeuw voor Chr.) waardoor ze in staat werden gesteld hoe langer hoe meer kennis te nemen van niet-Griekse culturen, dat echt niet al deze culturen 'barbarij' waren. Toen ze leerden inzien dat hoogstaande culturen als de Babylonische en met name de Egyptische met de hunne konden wedijveren, veranderde dat echter weinig aan hun houding tegenover vreemde talen: Grieken leerden geen vreemde talen; niet-Grieken daarentegen, vooral als zij de superioriteitsclaim van de Grieken erkenden, gingen in toenemende mate Grieks leren. Dat gebeurde zelfs in die mate dat men rond het begin van onze jaartelling met Grieks (net als tegenwoordig met Engels) terechtkon van Spanje tot India, althans in de ontwikkelde kringen, natuurlijk niet bij de boeren op het platteland. Dat bijv. in de eerste eeuw na Chr. het Nieuwe Testament in het Grieks is geschreven is o.a. te verklaren uit het feit dat de schrijvers wisten dat men met deze taal bijna overal entree had.

Het was niet alleen het culturele superioriteitsbesef dat verhinderde dat de Grieken kennis namen van andere talen. Heel in het algemeen kan worden gezegd dat er überhaupt in de antieke wereld zelden van systematisch en georganiseerd talenonderricht sprake is geweest. Een uitzondering vormen in latere tijd de ontwikkelde Romeinen die, vooral in de keizertijd, allen Grieks leerden. De enkele keer dat er, zij het incidenteel, van een soort talencursus sprake is (Herodotus, *Hist.* II 154; Plutarchus, *Alexander* XLVII 3), gaat het uiteraard om het leren van Grieks door niet-Grieken. Tweetaligheid was vóór de Hellenistische tijd zeldzaam. En als iemand meerdere talen kende, zoals bijv. Mithridates VI, de koning van Pontus, van wie gezegd werd dat hij 22 talen kende, wordt dat als iets zeer bijzonders vermeld (Plinius, *Naturalis Historia* XXV 2).

Men vraagt zich nu natuurlijk af: hoe ging dat dan in het diplomatieke verkeer tussen volkeren, hoe konden vorsten en leiders van de verschillende volkeren met elkaar communiceren? Daarvoor had men tolken. En deze tolken waren meestal slaven, -krijgsgevangenen slaven. Deze krijgsgevangenen spraken uiteraard de taal van het volk waaruit ze kwamen, en ze leerden spelenderwijs de taal van het volk waarin ze terecht gekomen waren. Als tweetaligen waren ze bijzonder bruikbaar als tolken, niet alleen in het diplomatieke verkeer, maar soms ook in de handel en nog andere situaties waar hun tweetaligheid goed van pas kwam. Niet alleen Grieken, maar ook Egyptenaren, Romeinen en andere volken gebruikten krijgsgevangenen voor dit doel. Op hoog niveau was er dus in ieder geval vrijwel altijd communicatie mogelijk. En men kan zich voorstellen dat deze tolken soms zelfs een zekere machtspositie verkregen.

Gezien de geringe motivatie van de Grieken om vreemde talen te leren zal het niet verbazen dat er in de oudheid nooit een Griek is geweest die de moeite heeft genomen Egyptisch te leren. Nu hebben we reeds gezien dat dat, in tegenstelling tot andere culturen, in dit geval niet kwam omdat men op de Egyptische cultuur neerkeek. Dat was allerminst het geval. De Egyptische cultuur mag dan de cultuur van een niet-Grieks volk zijn geweest, het was bij uitstek deze cultuur die op de Grieken al betrekkelijk vroeg een grote indruk heeft gemaakt. Dat is al heel duidelijk te zien aan de royale aandacht die in de vijfde eeuw voor Chr. de geschiedschrijver Herodotus in het tweede boek van zijn *Historiën* wijdt aan Egypte, dat hij zelf had bereisd (met een tolk). En in de loop van de latere oudheid, de Hellenistisch-Romeinse periode (\pm 300 v. Chr. — 500 n. Chr.), groeit deze aandacht voor Egypte uit tot wat men wel 'Egyptomanie' heeft genoemd, een manie die verschillende vormen aannam en zich op verschillende terreinen uitte, maar toch vooral op geestelijk terrein, en daar stond dan het woord 'wijsheid' centraal. Op deze veelgeroemde Egyptische wijsheid komen we nog terug.

Het prestige van de Egyptische cultuur steeg gaandeweg in de oudheid, ironisch genoeg juist in de periode waarin deze cultuur zelf langzamerhand hoe langer hoe meer in verval geraakte. We weten dat tientallen Griekse en Latijnse auteurs over Egypte en zijn geheimen hebben geschreven.

Men zou, gezien deze grote belangstelling, verwachten dat althans enkele Grieken in dit geval wél de moeite zouden nemen de taal, het Egyptisch, te leren. Waarom hebben Grieken en Romeinen, voor zover we weten, zich nooit kennis verworven van het hiërogliefenschrift dat hen zo fascineerde, zoals dadelijk zal blijken? Er is hier meer aan de hand dan het superioriteitsgevoel dat de Grieken ten aanzien van andere culturen en talen ten toon spreidden. Er zit ook een technische kant aan, en die heeft te maken met de manier waarop in de oudheid boeken werden geschreven en uitgegeven. Men moet zich realiseren dat iemand die Grieks en Egyptisch beheerste wel een leerboek voor Egyptisch kon schrijven, maar dat zo'n boek niet publiceerbaar en niet bruikbaar zou zijn. Immers, omdat er geen drukpersen en offset-apparaten waren, moesten boeken voor de boekhandel worden overgeschreven. En waar moest men de schrijvers, de copiïsten, vinden die in staat waren de vele honderden Egyptische tekens exact weer te geven, iets dat een zeer grote vaardigheid vraagt? Bovendien, waar zou de lezer in Athene of Rome het hiërogliefische materiaal hebben moeten vinden om mee te oefenen, en waar zou hij een leraar hebben moeten vinden om hem daarbij te helpen? Juist bij een moeilijke taal als het Egyptisch zijn het waarschijnlijk deze technisch onoverkomelijke, praktische problemen geweest die het de oude Grieken en Romeinen onmogelijk hebben gemaakt zich kennis van deze taal en dit schrift eigen te maken, als ze dit

zouden hebben gewild. En deze behoefte gevoelde men af en toe zonder twijfel. We hebben zelfs een inscriptie over waarin een geleerde Griek die Egypte bezoekt het zeer betreurt dat hij de hiërogliefen niet kan lezen. Verder blijkt deze interesse niet alleen uit de verschillende *Hieroglyphica*, d.w.z. boeken over de interpretatie van hiërogliefen die er in de oudheid zijn geschreven, maar ook uit allerlei opmerkingen die antieke auteurs erover maken. En wat zeggen deze auteurs nu over hiërogliefen?

Om te beginnen bij Herodotus, onze vroegste getuige: hij zegt dat er *twee* soorten Egyptisch schrift zijn, het heilige en het publieke of volks-schrift. Dat is een opvatting die men ook bij alle latere antieke auteurs vindt: behalve het heilige schrift, de hiërogliefen, is er nog een ander, meer voor publieke of algemene doeleinden gebruikt schrift, het demotisch. Slechts één auteur in de hele Grieks-Romeinse oudheid, de christelijke schrijver Clemens van Alexandrië, weet ons rond 200 na Chr. de correcte informatie te geven, nl. dat er *drie* soorten Egyptisch schrift zijn: hiërogliefisch, hiëratisch, en demotisch. Er zijn inderdaad deze drie typen, maar in de Griekse oudheid heeft men het verschil tussen het hiëratisch en demotisch niet gezien. Dat is begrijpelijk als men deze schriftvormen iets nader beziet.

Eigenlijk zou men moeten zeggen dat de Egyptische taal in de loop der millennia vier schrifttypen heeft gekend: hiërogliefisch, hiëratisch, demotisch, en koptisch. Hiërogliefische tekens zijn eigenlijk pictogrammen; in de meeste gevallen is het afgebeelde voorwerp ook duidelijk herkenbaar. Het hiëratische schrift is een soort cursieve, vluchtig geschreven vorm van het hiërogliefische, waarbij de oorspronkelijke afbeeldingen grotendeels onherkenbaar worden (het verschil is enigszins te vergelijken met dat tussen een gedrukte en een met de hand geschreven, cursieve tekst in onze tijd). Het hiëratische schrift is bijna gelijktijdig met het hiërogliefische ontwikkeld. Het demotische schrift is veel later ontstaan dan beide vorige schriftvormen, waarschijnlijk rond 700 v. Chr., en het is eigenlijk opnieuw een nog vloeiender en nog cursiever variant van het hiëratisch (dit verklaart waarom de Grieken het verschil niet zagen). Men gebruikt talrijke afkortingen, samentrekkingen en verbindingsvormen (de zgn. ligaturen) die de band met de oorspronkelijke tekens nog lossen maken. Het koptische schrift tenslotte betekent een definitieve breuk met het oude schriftsysteem: men gaat het Egyptisch schrijven met het Griekse alfabet waaraan zeven demotische letters zijn toegevoegd voor klanken die het Grieks niet kende. Dit proces speelt zich af in de eerste eeuwen van onze jaartelling.

We zullen nu het hiëratisch, demotisch en koptisch verder laten rusten en ons alleen nog met de hiërogliefen bezighouden. Immers, het zijn deze tekens geweest die de oude Grieken, en later ook de Romeinen, in toenemende mate hebben gefascineerd. Bovendien is het de schriftvorm waarvan de Egyptische

taal zich het langst heeft bediend, de 35 eeuwen van ong. 3100 v. Chr. tot ong. 400 n. Chr.

Hiërogliefen kan men indelen in vier groepen: 1. ideogrammen; d.w.z., een teken staat voor een heel woord (bijv. een getekende zon staat voor 'zon' of 'zonnegod'). 2. meerlettertekens; daarbij staat een hiëroglief voor twee of drie medeklinkers (klinkers schrijft men niet, net als in het Hebreeuws of Arabisch). 3. éénlettertekens; daarbij staat een hiëroglief voor één consonant. 4. determinatieven; d.w.z. tekens die niet worden uitgesproken, maar die aan het eind van een woord worden geschreven om aan te geven (te determineren, bepalen) in welke categorie, d.w.z. betekenis categorie, het ervoor geschreven woord valt (bijv. twee benen na woorden voor lopen of gaan of brengen; een zittende man na woorden voor mannelijke personen). Er zijn hiërogliefen die alleen maar deze laatste functie hebben, die van determinatief, of alleen maar die van éénletterteken, maar de meeste hiërogliefen hebben meer functies tegelijk en zijn dus bijv. twee- of drie-letterteken én determinatief, of éénletterteken én ideogram én determinatief. Men moet van geval tot geval bekijken welke functie een teken in een bepaald woord heeft.

In het klassieke Egyptisch gebruikte men zo'n 700 tekens, in het late Egyptisch uit de Ptolemaïsche en Romeinse periode (tussen ong. 300 voor en 400 na Chr.) wel zo'n 7000. Men vraagt zich wellicht af waarom de Egyptenaren het zichzelf zo moeilijk hebben gemaakt met die talloze tekens. Men had toch alfabetische tekens en had zich zo tot een stuk of dertig kunnen beperken. Waarschijnlijk is de oorzaak daarvan dat die alfabetische éénlettertekens later zijn uitgevonden dan de andere tekens. En omdat men de hiërogliefen beschouwde als uitvinding van de god Thoth, de god van de wijsheid, kon men daar natuurlijk, toen het uitgebreide systeem eenmaal bestond, om religieuze redenen niet meer van afstappen; men zou de godheid daarmee beledigen. Pas toen de christelijke godsdienst de oud-Egyptische ging verdringen, kon men dan ook het hiërogliefensysteem (en het daarop gebaseerde hiëratisch en demotisch) vervangen door het koptische alfabetische schrift.

Wat ik gezegd heb over de verschillende functies van de hiërogliefen was de Grieken geheel onbekend. Zij keken tegen de Egyptische cultuur in het algemeen aan als een zeer diepzinnige cultuur vol van wijsheid die zich altijd symbolisch uitdrukte. Zo meenden zij dat Egyptische mythologische voorstellingen eigenlijk allegorieën of symbolen waren voor bepaalde filosofische waarheden, en dit gold a fortiori voor de hiërogliefen. Hiërogliefen, zo dachten zij, hadden een symbolische of allegorische functie, in tegenstelling tot het demotisch dat voor alledaags gebruik was. M.a.w. de Grieken, en in hun voetspoor de Romeinen, hebben de hiërogliefen nooit beschouwd als gewone schrifttekens (letters of syllaben of woorden), maar, gefascineerd als zij waren

door de uitzonderlijke aanblik van deze schriftvorm, meenden zij dat deze tekens wel een diepere zin moesten hebben. En omdat het priesters waren die deze schriftvorm hanteerden, lag het voor de hand te denken dat deze diepere zin van religieuze of wijsgerige aard was (het onderscheid tussen religieus en filosofisch dat wij tegenwoordig meestal maken gold in de oudheid veel minder, in de late oudheid vaak zelfs helemaal niet; en het is juist in de latere oudheid, in de eeuwen vanaf het begin van onze jaartelling, dat men zich het meest heeft beziggehouden met de diepere zin van de hiërogliefen). Bovendien dacht men dat het hier ging om een *geheime* zin van deze tekens: het was duidelijk niet de bedoeling dat zomaar iedereen kennis kon nemen van de diepe wijsheid van de Egyptische priesters, en daarom *verhulden* dezen hun gedachten in dit symbolisch gewaad. Alleen degenen die de sleutel tot de allegorische oplossing kenden, konden doordringen in de veelgenoemde en veelgeroemde wijsheid der Egyptenaren (*sophia Aigyptioon*). Dus: hiërogliefen waren niet bedoeld om iets duidelijk te zeggen, maar om iets te verhullen; hiërogliefen zijn geheimtaal.

Speculaties over de ware aard en functie van hiërogliefen gingen in toenemende mate Griekse denkers en schrijvers bezighouden. Maar welke correcte informatie zij misschien ook over dit schriftsysteem van Egyptische priesters kregen of konden krijgen, zij ontvingen deze informatie altijd met het vooropgezette idee dat het hier een heilige geheimtaal betrof en zo bleven zij onwetend omtrent de werkelijke relatie tussen tekens en woorden. Zelfs als zij over Egyptische 'letters' (*grammata*) spraken, zoals af en toe gebeurt, zagen ze toch niet in dat deze letters, net als in andere talen, een fonetische functie hadden, om maar niet te spreken van de verschillen tussen één-, twee- en drielettertekens, ideogrammen en determinatieven; daarvan had men al helemaal geen weet. Daar kwam nog bij dat men ook niet altijd wist te onderscheiden tussen hiërogliefen en gewone afbeeldingen of ornamenten op Egyptische monumenten die dikwijls de inscripties vergezelden (of die van inscripties vergezeld gingen). Omdat men een allegorische verbinding aannam tussen woord en teken, beschouwde men het teken als een symbolische uitdrukking van een woord of van een gedachte. Ook auteurs als Diodorus Siculus (eerste eeuw voor Chr.) en Plutarchus (eerste/tweede eeuw na Chr.), die zich diepgaand met Egypte hebben beziggehouden, waren van mening dat hiërogliefen geen gewoon schrift waren maar beeldende uitdrukkingen van goddelijke gedachten en gewijde kennis. De mysterieuze eigenschappen van deze tekens verklaarden voor de Grieken ook dat het alleen priesters waren (en daarvan ook weer een speciale klasse, de *hierogrammateis*, de gewijde schrijvers) die dit schrift konden schrijven en lezen. Alleen zij ook konden de mysteriën daarvan aan anderen openbaren.

Vanaf het midden van de derde eeuw na Chr. was het vooral de filosofische (en dus ook religieuze) stroming van het Neoplatonisme die de belangstelling voor Egypte stimuleerde. We zien dat de grondlegger van deze school, Plotinus (zelf oorspronkelijk uit Egypte afkomstig), wijst op het grote belang van de Egyptische wijsheid die achter de hiërogliefen schuilgaat. Hij zegt dat de Egyptenaren zover zijn gekomen dat ze geen gewone letters die klanken aanduiden en woorden vormen meer nodig hebben, maar zich weten te bedienen van afbeeldingen van materiële voorwerpen die symbolische kwaliteiten hebben waardoor ze aan de ingewijden een diep inzicht geven in niet-materiële, geestelijke zaken. M.a.w., Plato's gedachte van een zuiver geestelijke wereld boven de zintuiglijk waarneembare wordt gesteund door de hiërogliefen. Dankzij deze opmerkingen van Plotinus is bij zijn leerlingen altijd een grote interesse voor Egypte en zijn hiërogliefen gebleven. Zijn leerling Porphyrius en meer nog de iets latere Neoplatonist Iamblichus gaan zich hoe langer hoe meer met Egyptische wijsheid bezighouden. Iamblichus schrijft zelfs een heel werk *Over de mysteriën der Egyptenaren*.

Het is ook ongeveer in dezelfde periode dat er een Griekstalige mystiek-filosofische literatuur ontstaat die men geschreven laat zijn door de uitvinder van de hiërogliefen, de Egyptische god Thoth. Omdat de Grieken deze god Hermes noemden, spreekt men hier van de zgn. Hermetische literatuur.

Het is naast Horapollo's *Hieroglyphica*, waarover straks, vooral ook de Neoplatonische literatuur geweest die ervoor heeft gezorgd dat deze foutieve kijk op hiërogliefen gemeengoed is geworden in later tijd, in de middeleeuwen, maar ook nog in de 16e, 17e, en 18e eeuw, waardoor de ontcijfering van dit schrift in feite zolang is tegengehouden.

Van de vele geschriften die er in de Hellenistische en vooral in de Romeinse tijd over hiërogliefen zijn geschreven is helaas maar heel weinig bewaard gebleven. Van slechts één auteur, Horapollo, is het hele geschrift, zijn *Hieroglyphica*, bewaard gebleven; dit stamt vermoedelijk uit de vijfde eeuw na Chr., dus uit een tijd waarin kennis en gebruik van hiërogliefen in Egypte waarschijnlijk geheel verdwenen was. Van de *Hieroglyphica* van Chaeremon, uit het midden van de eerste eeuw na Chr., is slechts één lang citaat bij een latere auteur over. Chaeremon is een interessant geval omdat van hem wordt gezegd dat hij zelf een *hierogrammateus* was, dus een Egyptisch priester met de vrij hoge rang van gewijd schrijver, kenner van hiërogliefen, dus bij uitstek iemand van wie men juiste informatie verwacht. Echter, wat blijkt uit het citaat uit zijn *Hieroglyphica*? Hij zegt dat hiërogliefen geen letters zijn maar afbeeldingen waarmee de priesterschrijvers van weleer hun allegorische ideeën over goden en wereld wilden verbergen; de traditionele Griekse theorie dus. Dan geeft Chaeremon een twintigtal voorbeelden, en in vrijwel al deze

voorbeelden zitten enerzijds zoveel juiste elementen dat men zeker niet kan ontkennen dat hij er een en ander van wist, anderzijds duikt ook de allegorische zin telkens op, en het is duidelijk dat, ondanks enkele correcte verklaringen, veel voorbeelden zijn gekozen om de allegorische aard van het schrift te illustreren. Hetzelfde geldt ook voor Horapollo. De vraag rijst natuurlijk hoe een Egyptisch priester als Chaeremon deze theorie kon aanhangen. Dat is een moeilijke kwestie, waarover we niet meer dan een min of meer waarschijnlijk vermoeden kunnen uiten.

Om te beginnen moet gezegd worden dat in de keizertijd, in de eerste eeuwen van onze jaartelling, ook bij de Egyptische priester-schrijvers de kennis van de hiërogliefen gaandeweg verdween. Dat een priester als Chaeremon niet langer meer de precieze betekenis en oorsprong van alle hiërogliefen kende is daarom niet onmogelijk. En dat is niet zo vreemd als men bedenkt dat sinds het begin van de Griekse overheersing van Egypte (332 v. Chr.) dit schrift hoe langer hoe ingewikkelder was geworden. Er had altijd al naast het gewone hiërogliefenschrift een zgn. 'enigmatisch' of raadselschrift bestaan, vaak ook 'kryptografie' genoemd. In kryptografische teksten probeerde men bewust de ontcijfering, de lectuur, te bemoeilijken, en wel op diverse manieren: men bedacht geheel nieuwe tekens; men gaf bestaande tekens nieuwe betekenissen, bijv. d.m.v. het zgn. akrofonisch principe, d.w.z. dat men veel hiërogliefen die geen éénlettertekens waren toch als zodanig ging gebruiken met de alfabetische waarde van hun eerste (of hun belangrijkste) consonant; men draaide tekens een kwart slag of een halve slag om; of men maakte op andere manieren een ingewikkelde rebus van de teksten; ook esthetische overwegingen gingen een grotere rol spelen dan voorheen: vooral deze ornamentele kryptografie kon de suggestie wekken dat hiërogliefen symbolen waren. Kortom, op tal van manieren werd het de lezer extra moeilijk gemaakt, soms gewoon uit 'Spielerei', soms ook — bijv. in het geval van sommige magische teksten — om bepaalde zaken te verbergen of een extra mysterieus tintje te geven. Dit kryptografische schrift nu oefende een zeer grote invloed uit op de schrijfwijze in hiërogliefische teksten van de Hellenistische en Romeinse periode. Tempelinscripties uit deze periode (bijv. in Dendera, Edfu, Philae, Karnak, Kom Ombo) laten duidelijk zien dat er talloze elementen van deze kryptografie zijn overgenomen. Daardoor groeide ook het aantal tekens enorm. Vergeleken met de klassieke periode had men op den duur bijna tienmaal zoveel hiërogliefen. En dit maakte het gaandeweg moeilijker de teksten te lezen, niet alleen voor moderne geleerden, maar ook voor de latere Egyptische priesters zelf. Waarom men in deze latere tijd het schrift zo nodeloos ingewikkeld maakte is eigenlijk onbekend. Maar men heeft daarvoor wel de volgende hypothese opgesteld: Sinds de verovering van Egypte door Alexander de Grote in 332 v. Chr. voelden de priesters zich in

hun positie bedreigd. Onder de farao's waren zij zeer belangrijke functionarissen geweest die de politieke en religieuze krachten, die samenkwamen in het goddelijk koningschap van de farao, mede dirigeerden. Onder de Ptolemaeën echter waren ze formeel nog wel in dezelfde positie maar in feite waren ze hun macht kwijt omdat de nieuwe heersers in vreemde goden geloofden, en ze konden niet veel meer doen dan trachten hun priesterlijke positie te consolideren en monopolizeren. Een van de middelen daartoe was hun mythische en cultische kennis — en daartoe behoorde ook de kennis van het hiërogliefenschrift — met geheimhouding te omgeven. Hiërogliefische teksten dienden nog het politieke doel de fictie hoog te houden dat de oude staatsgodsdienst nog levend was en dat de vreemde heersers nog de goddelijke farao's waren waarvan zij de exclusieve priesters waren. En de exclusiviteit van hun ambt kon worden onderstreept door het hiërogliefenschrift complexer en dus voor anderen ontoegankelijker te maken. Vandaar de bewuste complicering van dit schrift, dat vanaf die tijd in toenemende mate uitsluitend het geestelijk eigendom werd van een kleine priesterklasse die op den duur het schrift zelf niet meer beheerst. Het middel keerde zich tegen hen, zeker na de komst van het christendom.

Wat deze hypothese waard is laat ik graag aan anderen ter beoordeling over. Ik wil er slechts één overweging aan toevoegen. Deze hypothese veronderstelt dat de Egyptische priesters zelf, in de tijd dat contacten met Grieken en Romeinen toenamen, het geheimschrift-karakter van de hiërogliefen gingen benadrukken en dat zij op zo'n manier de symbolisch-allegorische opvattingen van de Grieken in de hand werkten. Maar er zou nog een factor hebben kunnen meewerken. Door de verbreiding van de Griekse cultuur in Egypte en door de verbreiding van de Egyptische religie, met name de cultus van Isis en Sarapis, in de Grieks-Romeinse wereld rond het begin van onze jaartelling leerden veel Egyptische priesters Grieks. De ontwikkelden onder hen, bijv. iemand als Chaeremon, konden daardoor kennis nemen van de Griekse ideeën over hiërogliefen. Deze ideeën konden hen gemakkelijk beïnvloeden omdat die voor hen prestige-verhogend werkten; immers, daardoor werden ze verheven tot dragers van een esoterische, oude wijsheid. Deze invloed kon des te sterker worden naarmate bij deze priesters de kennis van de echte betekenis van de hiërogliefen achteruit ging. En we hebben gezien dat dat het geval was. M.a.w., er was waarschijnlijk een wisselwerking: de Grieken zagen hiërogliefen als allegorische symbolen van diepe wijsheid, de Egyptische priesters namen deze voorstelling graag over omdat dat in hun kraam te pas kwam, en op hun beurt beïnvloedden zij met deze voorstelling weer de Grieken en Romeinen met wie ze in toenemende mate in contact kwamen. Ook dit blijft natuurlijk hypothetisch, omdat er geen echte bewijzen voor zijn. Hoe de historische gang van

zaken ook geweest is, één ding is duidelijk: dit misleidende idee omtrent hiërogliefen heeft zich lang kunnen handhaven. Het heeft tot het begin van de negentiende eeuw geduurd voordat Europa zich ervan heeft kunnen bevrijden.

Utrecht

P. W. VAN DER HORST

Literatuur

- H. Brunner, *Abriss der mittellägyptischen Grammatik* (1967).
 H. Brunner, 'Aenigmatische Schrift (Kryptographie)', in: B. Spuler (ed.), *Handbuch der Orientalistik I 1* (1973), 52-58.
 L. Casson, *Travel in the Ancient World* (1974).
 A. Hermann, 'Dolmetscher', *Reallexikon für Antike und Christentum* 4 (1959), 24-29.
 E. Hornung, *Einführung in die Ägyptologie* (1967).
 P.W. van der Horst, 'The Secret Hieroglyphs in Classical Literature', in: *Actus. Studies in Honour of H.L.W. Nelson* (1982), 115-123.
 P.W. van der Horst, *Chaeremon, Egyptian Priest and Stoic Philosopher* (1984).
 E. Iversen, *The Myth of Egypt and its Hieroglyphs in European Tradition* (1961).
 J. Jüthner, Barbar, *Reallexikon für Antike und Christentum* 1 (1950), 1173-1176.
 J. Kaimio, *The Romans and the Greek Language* (1979).
 A.B. Lloyd, *Herodotus, Book II* (1975).
 E. Lüddeckens, 'Demotisch', *Lexikon der Ägyptologie* 1 (1975), 1052-1056.
 A.M. Malingrey, *Philosophia. Étude d'un groupe de mots dans la littérature grecque des Présocratiques au IVe siècle après J.-C.* (1961).
 P. Marestaing, *Les écritures égyptiennes et l'antiquité classique* (1913).
 M. Pope, *The Story of Decipherment* (1975).
 H. Satzinger 'Hieratisch', *Lexikon der Ägyptologie* 2 (1977), 1187-1189.
 J. and L. Scott, *Egyptian Hieroglyphs for Everyone* (1968).
 W. Speyer, 'Barbar', *Jahrbuch für Antike und Christentum* 10 (1967), 251-290.
 J. Vergote, 'Clément d'Alexandrie et l'écriture égyptienne', *Le Muséon* 52 (1939), 199-221.
 K. Th. Zauzich, *Hiërogliefen lezen* (1982).

JABLONSKI EN TE WATER

Twee Koptologen uit de tijd van de „Verlichting”

Bij wetenschappelijk onderzoek stuitte ik destijds op Jablonski's *Pantheon Aegyptiorum* en eerst onlangs, in verband met een onderzoek vanuit het „Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen”, op een werk van de in velerlei opzicht boeiende figuur van Te Water, getiteld *Opuscula quibus lingua et antiquitas Aegyptiorum* etc. Daarbij bleek, dat beide mannen zeer veel met elkaar te maken hadden, in die zin, dat Te Water beschouwd kan worden als de editor, emendator, adiunctor en laudator van Jablonski's werken¹.

Aangezien een geschiedenis van de Koptologie nog steeds niet geschreven is, beoogt deze bijdrage enig verder materiaal aan te dragen. Zoals bekend kan de Duitse Jezuïet Athanasius Kircher (1602-1680) door diens werken *Prodromus Coptus* (1636) en *Lingua aegyptiaca restituta* (1643) de grondlegger van de Koptologie genoemd worden, omdat hij als eerste inzag, dat de Koptische taal in wezen de taal van het Egypte der Farao's is². Hoewel hij nog steeds in de ban verkeerde, dat de hiërogllyphen symbolische tekens waren, die verholde wijsheid beduidden en dientengevolge filosofisch (meest neo-platoons) moesten worden uitgelegd, toch heeft deze universele geleerde juist de weg gebaad voor de ontcijfering door Jean-François Champollion op 14 september 1822 ('je tiens l'affaire!'). Door Kircher werd de Koptische taal namelijk meer en meer, door Griekse parallele teksten o.a., begrepen en bestudeerd.

In dat kader hebben Jablonski en Te Water hun grote verdiensten gehad in de periodè direkt voorafgaand dus aan Champollion, die dankzij zijn op koptologische studies van voorgangers steunend onderzoek tot de ontcijfering van het oude Egyptische schriftsysteem kwam. Het aardige nu is, dat zowel Jablonski als Te Water theologen waren. Door dat feit komt een in 1969 geuite visie, dat de Koptologie eigenlijk thuishoort aan de faculteit der godgeleerdheid, in een interessant daglicht te staan³. Overigens mogen beide mannen ondanks hun nog beperkte inzicht toch ook in de geschiedenis van de Egyptologie met ere vermeld worden. Dat geldt zeker voor Te Water⁴, de grote bewonderaar van Jablonski. Wie waren zij?

Paul Ernst Jablonski (1693-1757) werd te Berlijn geboren als zoon van Daniël Ernst Jablonski (1660-1741), vermaard theoloog, die een grote rol speelde in de verdere ontwikkeling van de Broederuniteit (de latere Hernhutters)⁵. Hij was van groot belang voor het Poolse protestantisme (zo was hij bv. rector van de theologische school in Lissa, nu Leszno), werd in 1699 bisschop van de uniteit, maar was tevens de gereformeerde belijdenis toegeedaan. Zo werd hij hofprediker, verbonden aan de Dom van Berlijn, alwaar hij

na de overgang van August de Sterke tot het Rooms-Katholicisme in 1697 (waardoor Polen voor het protestantisme verloren ging) werkzaam bleef. Hij was niet alleen een zeer vredelievend, 'oecumenisch' ingesteld man, maar ook een geleerde, die aan de wieg stond van de „Berliner Akademie der Wissenschaften”, van welke Akademie hij 1733-1740 president was.

De zoon groeide in een ruimdenkend en door een grote liefde voor de letteren gekenmerkt ouderlijk huis op. Paul Ernst bezocht het Koninklijk Gymnasium te Berlijn, waar hij zijn studie afsloot met een bekroonde verhandeling over de Lycaoonse taal. Vervolgens vatte hij de theologische studie aan en werd in 1714 toegelaten tot de 'ordo Candidatorum Regiorum'. In 1719 werd hij predikant in Liebenberg. Reeds in 1721 echter werd hij hoogleraar van de academie te Frankfurt a.d.Oder en wel 'philologiae ordinarius, theologiae extraordinarius' (in 1722 ordinarius). Kenmerkend voor zijn voorliefde is een uitspraak van de gymnasiast Jablonski, die (en ook dit gegeven danken wij aan Te Water's gegevens in zijn *Opuscula*, I) na zijn eindexamen in een brief zich aldus uitlaat: 'Want ik ben er steeds van overtuigd geweest — en dat ook door de aansporing van de Heilige Basilius — dat de Heilige letteren niet alleen op wondere wijze door de *litterae humaniores* worden opgesierd, maar ook op de beste manier op hen gebouwd (kunnen) worden en veilig op hen als op een goed en juist gelegd fundament steunen'. Deze gedachte is hij zijn leven lang trouw gebleven. Intussen, de jonge Jablonski heeft veel gereisd. Zo bezocht hij ook Leiden (bestudeerde er Griekse, Koptische teksten) en Amsterdam. Van bijzonder groot belang voor de kennis van de Koptische taal (de dialecten Sahidisch, Bohairisch etc. werden toen nog niet wel onderscheiden) was Jablonski's vriendschap en briefwisseling met de oud-Benedictijn Mathurin Veysi re la Croze (1661-1739; vanaf 1687 'bibliothecaris des konings' te Berlijn). Deze La Croze stelde als eerste een alfabetisch Koptisch Lexicon samen, dat na zijn dood door de inzet van Jablonski's zwager Chr. Scholtz (1697-1777) en diens leerling C. G. Woide (1725-1790) pas in 1775 te Oxford in druk uitkwam. Woide (een Pool) had zich daartoe eerst tot de Curatoren van de Leidse universiteit moeten wenden, omdat La Croze's autographon daar berustte⁶. Intussen had Jablonski reeds in 1730 zijn eerste studie betreffende het oude Egypte gepubliceerd en wel: '*De Remphah, Aegyptiorum deo*' (vgl. Hand. 7:43). Zijn belangrijkste werken zijn: het *Glossarium vocum Aegyptiarum* etc. tussen 1722 en 1740 ontstaan⁷ en later door Te Water uitgegeven in zijn vol. I (zie beneden) en uiteraard zijn *Pantheon* (1750-1752). Een enkel gegeven nu uit 't *Pantheon*. Over de Kopten zegt Jablonski: 'hi boni Copti, Christiani, et quidem sequioris temporis, rerum avitarum patriae suae prorsus utique ignari erant' (deze goede Kopten, Christenen, waren evenwel in de volgende tijd in elk geval geheel en al

onbekend met de voorvaderlijke geschiedenis van hun vaderland)⁸. Een constatering, die tot eind vorige eeuw opging! Verder maakt J. interessante observaties over Iao (verband houdend met de heilige Godsnaam JHWH) en de Gnostici⁹ en tenslotte vermeldt hij Gen. 1:1 (In den beginne etc.) in de Koptische vertaling, waarvan hij zegt deze woorden gevonden te hebben 'in aliquo libro antiquo MS' (ΞΝ ΤΕΞΟΥΕΙΤΕ ΑΠΝΟΥΤΕ ΤΑΜΙΟ ΝΤΠΕ ΜΝ ΠΚΑΞ)¹⁰.

Wel zeer interessant is Te Water's bericht over de *Academie van Franeker*, die gepoogd heeft Jablonski als hoogleraar benoemd te krijgen. Echter het mocht niet baten. De zaak verliep aldus. In 1740 werd Jablonski (na al eerder door de senaat 'op tal' geplaatst te zijn) door de curatoren beroepen ... echter zonder dat Friesland's stadhouders Willem IV, zelf oudleerling van Franeker, als 'Curator Magnificentissimus' daarvan afwist. Willem nam dit de curatoren hoogst kwalijk en stelde de Staten, op zijn beurt buiten de curatoren om, een drietal voor, waarin Petrus Couwenburg du Bois, toentertijd kerkhistoricus te Leiden, de hoogste ogen gooit. Intussen, er stak meer achter 's prinsen verzet en tegenwerking.

De curatoren wendden zich namelijk tot de Staten om Jablonski tegen de bezwaren van de prins in bescherming te nemen. Willem meende namelijk dat J. te zeer „universalistisch” gezind was, d.w.z. de praedestinatie of de leer der uitverkiezing bestreed en voorts afweek van de geloofsleer zoals de 'Theologi Reformati in Patria nostra die aanvaarden en handhaven'. De prins achtte een benoeming van Jablonski in Franeker gevaarlijk en schadelijk voor de studenten. Van hun kant pogen vervolgens de curatoren de verkiezing van du Bois door de Staten ongeldig te doen verklaren en Jablonski opnieuw te laten beroepen. Intussen had deze evenwel al geweigerd. En dat niet zo zeer vanwege deze onverkwikkelijke twisten, maar omdat hij, zo stelt Te Water vast, van de Pruisische koning niet weg mocht uit Frankfurt. Te Water zegt tevergeefs naar Jablonski's brief aan de curatoren gezocht te hebben. Immers hij beschikte over een notitie van Scheltema en 'commentaren' van de curatoren (de notulen dus). De brief is er nooit geweest. J. mocht niet weg uit Frankfurt, ook al hebben de curatoren nog via hun Staten geprobeerd om de Staten van *heel* de Republiek, de Pruisische gezant in den Haag te laten benaderen ten faveure van Jablonski. Het baatte niet. Had de prins gesproken over gevaren voor 't kerkelijke en burgerlijke algemeen belang, de koning moest er ook niets van hebben. Jablonski bleef in Frankfurt tot aan zijn dood¹¹. Politiek rond benoemingen: er is niets nieuws onder de zon. Jablonski heeft het niet gemakkelijk gehad. Zo is hij later nog beschuldigd van 'Nestorianisme' (een bekend (berucht) oudkerkelijk geschil over de verhouding van de goddelijke en menselijke natuur in Christus' Persoon; Nestorius leefde 381-451)¹².

Het moment is aangebroken met Jablonski's pleitbezorger nader kennis te maken: *Jona Willem Te Water*, geboren 28 oktober 1740 te Zaamslag (Z. vl.) en overleden te Leiden 19 oktober 1822. Een rechtgeaarde Zeeuw. Zijn vader was predikant en hij werd dat na zijn studie in Utrecht eveneens en wel eerst in Haamstede (1761), vervolgens in Veere (1763) en tenslotte in Vlissingen (1765). In 1780 wordt ook hij evenals Jablonski hoogleraar. Eerst aan de Illustre School in Middelburg (wijsbegeerte en vaderlandse geschiedenis), waarna in 1785 zijn benoeming als hoogleraar kerkgeschiedenis te Leiden volgt. Hij hield zich evenals zijn voorganger Jablonski met veel meer bezig dan zijn direkte leeropdracht, zoals exegese, patristiek, dogmatiek, Griekse taal en oudheden en ... aegyptiaca/coptica. In en voor Zeeland heeft Te Water veel betekend. In 1776 benoemden de Staten van Zeeland hem tot historieschrijver van Zeeland. En ook al was de belijdenis der gereformeerde vaders ook de zijne, hij was een tolerant mens, die het bv. toen hij in Vlissingen stond voor zijn rooms-katholieke stadgenoten opnam, die z.i. ook recht hadden op een kerkgebouw. En ook al was hij prinsgezind tot het einde, hij was een goed diplomaat. Onder koning Lodewijk kreeg hij in 1809 zelfs de vererende opdracht een 'concept-reglement op de organisatie van het hervormd kerkgenootschap in het koninkrijk Holland' op te stellen, dat echter nooit heeft gefunctioneerd (ook niet in 1816). Maar er is meer. Te Water heeft samen met Johan Adriaen van de Perre een hoofdrol gespeeld in het „Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen”, dat in 1769 te Vlissingen werd opgericht¹³. In 1784 kreeg het Genootschap een Middelburgs departement. Te Water behoorde ook daar tot de oprichters¹⁴. Het is de tijd van de beoefening der wetenschappen (humaniora en natuurwetenschappen) door particulieren in genootschappen met hooggestemde idealen, waar wij vele bekende aristocratische namen tegenkomen. Een boeiende periode in het tijdperk van de Verlichting, waarin door de 'verzamelaars' van toen mede de basis werd gelegd voor de wetenschapsbeoefening nu. Wanneer Te Water zich voorneemt om Jablonski's veelal nog niet uitgegeven werk voor de druk en uitgave gereed te maken, is hij al een bejaard man. Maar hij geeft zich ten volle, al waren de omstandigheden niet altijd gunstig. Zo werd hij met zijn stadgenoten op 12 januari 1807 opgeschrikt door de ontploffing van een kruitschip. Koning Lodewijk bezoekt de zwaar getroffen stad Leiden. In de praefatio bij deel III maakt Te Water van de ramp gewag. Hij begrijpt het ongeduld van sommigen, die de verschijning van deel III eerder hadden verwacht, maar hij wijst dan op de ernstige gevolgen van de ramp, waardoor ook zijn huis ernstig beschadigd werd, zijn boeken her en der verspreid lagen en het een tijd duurde voor hij weer een 'locus commodus' had voor zijn werkzaamheden. Gelukkig kan hij in het woord vooraf bij het vierde en laatste deel zijn blijdschap erover uitspreken, dat hij ondanks zijn hoge

ouderdom tot werken, zij het in mindere mate, in staat bleef. En onder het 'Vale' aan de lezer staat veelbetekenend: scripsi Leidae, d. XII Ianuarii a. MDCCCXIII: een gelukkiger 12e januari!

Hoe kwamen nu Jablonski's boeken en manuscripten in Te Water's bezit? Hij vertelt erover in het woord vooraf bij het eerste deel. Rond 1774 waren boeken, manuscripten, diverse 'inedita' van Jablonski terechtgekomen bij de Leidse classicus David Ruhnken (1723-1798). Omdat het in de meeste gevallen om orientalia bleek te gaan, vroeg Ruhnken zijn vroegere leerling Hendrik Albertus Schultens, die zich in oosterse talen bekwaamd had, het 'corpus Jablonskianum' uit te geven. Schultens komt er door allerlei werkzaamheden niet aan toe. Hij overlijdt op nog jonge leeftijd in 1793 en zo komt Ruhnken er toe Te Water te vragen de editie op zich te nemen. Hij stemt er gaarne in toe. Te Water weet echter de z.i. voornaamste reden voor het uitblijven van Schultens' editie: '*quia hac in urbe deerant formae literarum Copticarum*' ('omdat in deze stad Koptische lettertekens ontbraken')¹⁵. Er was geen Koptische letterkast voorhanden! Althans *nog* niet. In 1802 is dit probleem, na een klacht hieromtrent van Te Water in de 'narratio de rebus Academiae Lugduno-Batavae', kennelijk tot tevredenheid opgelost. Te Water's uitgever beschikt over Koptische, Arabische en Aethiopische lettertekens. Te Water's klacht had dus geholpen¹⁶. Het lag niet in Te Water's bedoeling Jablonski's werken zonder meer opnieuw uit te geven. Zo neemt hij aan dat het *Pantheon* bv. in de bibliotheken van de meeste geleerden wel aanwezig is, zoals dat ook van andere bekende verhandelingen mag gelden¹⁷. Neen, het is Te Water's opzet de *inedita* uit te geven en correcties aan te brengen, materiaal toe te voegen en daarom komt hij er wel toe om Jablonski's andere hoofdwerk, zijn *Glossarium vocum Aegyptiarum* opnieuw uit te geven. Hij had namelijk in Jablonski's eigen handexemplaar toevoegingen, veranderingen, weglatingen ontdekt van de auteur zelf¹⁸. Het *Glossarium* is dus door Te Water bewerkt en aanzienlijk uitgebreid. Heel deel I van de *Opuscula* wordt door deze woordenlijst in beslag genomen¹⁹. Om een indruk te verschaffen van aard en opzet van het *Glossarium*, worden hier enkele voorbeelden gegeven. Steeds wordt het Koptisch te hulp geroepen voor een etymologische verklaring van merkwaardige 'egyptisch' aandoende woorden in de Bijbel en bij antieke auteurs.

Uiteraard kan men een exposé verwachten over betekenis en herkomst van de naam *Mozes*. Met een beroep op Kircher en verwijzend naar plaatsen bij Josephus, Eustathius van Antiochië (± 323), ziet Te Water (c.q. Jablonski) in de naam het Koptische woord $\mu\omega\omicron\gamma$ = water. Het andere deel zou betekenen: gered (van $\omicron\gamma\chi\epsilon$)²⁰. Ook de naam die Farao aan Jozef gaf Zaphnath Paäneath (Gen. 41:45) en de weergave in de Septuaginta $\psi\omicron\nu\theta\omicron\mu\text{-}\phi\alpha\nu\eta\chi$, worden zeer uitvoerig met vele verwijzingen besproken²¹.

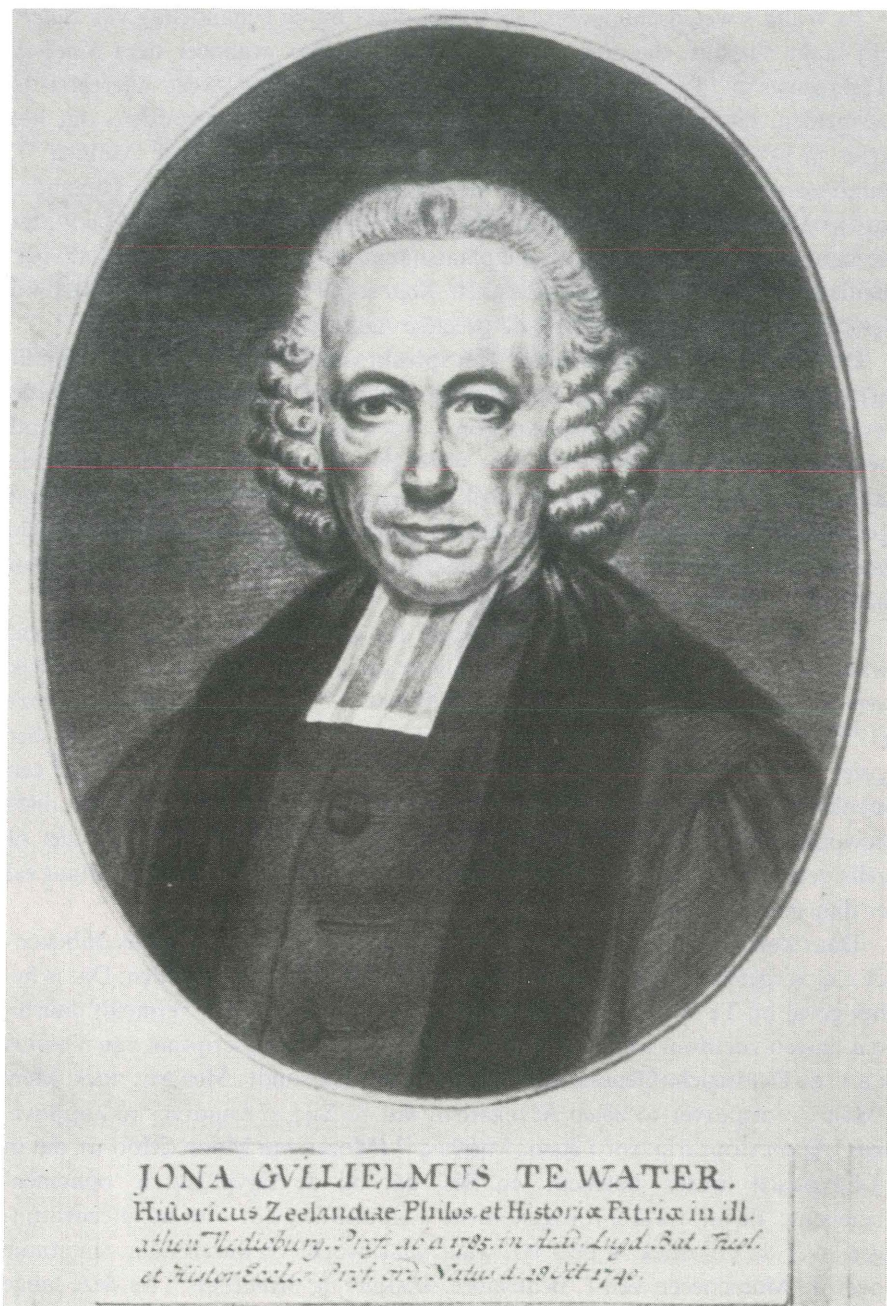
Te Water's wetenschappelijke instelling blijkt bij de behandeling van *Saleb*. Hij laakt Vossius, die zich weer op Kircher beriep, wanneer deze *Saleb-di* (Hebreeuws ט (Tau) en Koptisch ⲧ) leest. Te Water weet allereerst te vermelden, dat zodoende Koptisch en Arabisch vermengd worden; dat het kruis in het Koptisch ⲱϵ is en hij eindigt: 'Saleb est vox pure Arabica'²². Interessante gegevens ook bij de behandeling van Chanothus = Chanuda, ⲱϵⲛⲟϥⲧ²³. En tenslotte de naam ΚΟΠΤΩ of juister Κοπτός, waar Te Water de betrekking van deze egyptische plaatsnaam tot de benaming Kopt afwijst. Beide hebben niets met elkaar te maken. *Kopt* stamt uit het Arabisch zo stelt hij terecht vast en hij geeft daarbij de preciese Arabische tekst²⁴.

Dit was slechts een kleine keuze. Het spreekt vanzelf, dat in het kader van dit artikel niet op finesses en interessante détails of ook andere opgevoerde woorden/namen in het *Glossarium* kon worden ingegaan. Wij zijn aan het eind gekomen van de kennismaking met beide theo-koptologen uit de achttiende eeuw. De vraag is nu aan de orde, welk *nut* een zich verdiepen in oude, welhaast geheel achterhaalde, boeken over het faraonische Egypte en het Koptisch (de laatste taalphase van het oude Egyptisch) c.q. de Kopten, eigenlijk nog kan hebben. 'k Moge op drie punten wijzen.

Allereerst dit. Champollion zou nooit tot zijn ontdekking zijn gekomen, wanneer hij niet had kunnen voortbouwen op, en gebruik maken van de rijk verzamelde gegevens bij een Wilke (Wilkins) (1716), een Veyssiére la Croze (1775) en last not least de initiator van alles: Athanasius Kircher. In het gezelschap van Champollion's voorlopers nemen Jablonski en Te Water een ereplaats in. Hun inzet en toewijding aan de wetenschap dwingen onze bewondering af. Wie in de wetenschap de voorgangers over 't hoofd ziet of zelfs gering schat, heeft een te hoge dunk van eigen kunnen en het resultaat zal er dan ook naar zijn.

Daar komt bij, dat in die oude literatuur vaak onverwachte, thans onbekende c.q. vergeten en nog steeds 'nuttige' of aardige gegevens opduiken. Dat is bv. het geval bij Te Water's behandeling van de vox *Mozes*. Hij vermeldt daarbij o.a. in een voetnoot een glosse die hij in een codex manuscriptum van Vossius t.a.v. de Octoteuch (Genesis-Samuël) vond en welke luidt: Μωϋσης παρὰ Μῶν [Μῶϋ], ὁ σημαίνει τὸ ὕδωρ Αἰγυπτιστὶ, καὶ τὸ Σης, ὁ σημαίνει τὸ λαμβάνω κατ' Αἰγυπτίους ὁ ἐκ τοῦ ὕδατος ληφθεὶς²⁵ (Mozes van Moon (Moo-u), dat in 't Egyptisch 'water' betekent, en Sès, dat bij de Egyptenaren 'opnemen' betekent: 'de uit 't water (op)genomene'). Hetzelfde geldt voor de uiteenzettingen over de Gnostiek in deel III, waar vaak wordt verwezen naar een studie over de Manicheëen van I. Beausobre, *Histoire de Manichée*²⁶. In deze lange passage vond ik veel, nog steeds waardevolle, observaties over de Gnostiek.

Tenslotte. Uit werken als de hier besprokene krijgt men een goed en vaak

17. Ds. Jona Willem Te Water (1740-1822)
Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Jaargang 1983,
afb. 10.

aardig beeld van het academisch bedrijf in vroeger dagen, waar internationale samenwerking van geleerden en academies op een hoger pijl stonden dan heden ten dage. Meminerimus antecursorum nostrorum!

Badhoevedorp

J. HELDERMAN

¹ Pauli Ernesti Jablonski, doctoris theologiae in Academia Francofurtana senioris et Societatis scientiarum regiae Berolinensis membri, *Pantheon Aegyptiorum*, sive de diis eorum commentarius, cum prolegomenis de religione et theologia Aegyptiorum, Francofurti ad Viadrum, 1750-1752; 3 vol. in een band (I, 1750: 304 pp.; II, 1752: 276 pp. en III, 1752: 208 pp.). Aanwezig in UB Leiden (408 F 8) en Amsterdam (260 D 4). P. E. Jablonskii, *Opuscula* quibus lingua et antiquitas Aegyptiorum, difficultia librorum sacrorum loca et historiae ecclesiasticae capita illustrantur; magnam partem nunc primum in lucem protracta, vel ab ipso auctore emendata ac locupletata. Edidit atque animadversiones adiecit Iona Gvilielmus Te Water, Lugduni Batavorum apud A. et I. Honkoop (tomus I (XXVIII + 490 pp.) Leiden 1804; tomus II (IV + 494 pp.) Leiden 1806; tomus III (XIV + 515 pp.) Leiden 1809 en tomus IV (XXVI + 636 pp.) Leiden 1813). Aanwezig in UB Leiden (603 B 18-21). Wat de laudator betreft: het werk van Jablonski/Te Water vond ook in de latere decennia van de vorige eeuw lof en erkenning, getuige de volgende uitspraak van de egyptoloog Alfred Wiedemann, in zijn *Sammlung altägyptischer Wörter welche von klassischen Autoren umschrieben oder übersetzt worden sind* (Leipzig 1883): 'Diese Sammlung (nl. Opuscula I van Jablonski/Te Water, H.) ist von einer bewundernswerthen Vollständigkeit und es ist in später Zeit nur in wenigen Fällen möglich gewesen, von Jablonski übersehene Worte nachzutragen; öfters war man dagegen gezwungen, solche, welche er für ägyptisch angesehen hatte, auszuscheiden' (p. 1).

² Vgl. t.a.v. de geschiedenis van de Koptologie, M. Krause, 'Die Disziplin Koptologie', in: R. McL. Wilson, *The Future of Coptic Studies* (Leiden, 1978), 1 noot 3. Voorts by M. G. Schwartz, *Koptische Grammatik*, (Berlin, 1850) (posthuum uitgegeven door H. Steintal), 16-32. Schwartz stelt: 'Den Grund zu der Bearbeitung der Koptischen Sprache in Europa legte gewisser Maassen Peiresc (1580-1637)'. P. Verzamelde o.a. koptische MSS. Men vindt hier 't meeste materiaal over 'oude schrijvers'. Zo Chr. Gotthülff Blumberg's, *Fundamenta Linguae Copticae* (Leipzig, 1716): '... Skelette einer Koptischen Grammatik', Schwartz o.c. p. 18. Een kostbaar werkje evenals dat van F. W. von Ramshausen (zie *JEOL* 22 (1971-1972), 318-334; 'k prijs mij gelukkig beide te bezitten). Overigens Athanasius Kircher had bewonderaars, maar ook felle bestrijders zoals een zekere Meyer hoogleraar aan de Academie van Harderwijk, die, in de bewoordingen van Blumberg, in zijn *Uxor Christiana* „met een dusdanig scherpe vijl Kircher bestreed, dat hij duidelijk maakte niet alleen niet goed te kunnen lezen maar ook de oosterse talen niet te kunnen begrijpen". Blumberg, *Fundamenta*, p. 29. Met deze Meyer is bedoeld Johannes Meier, geb. 1652 te Blumberg (Dld). Hij werd in 1684 ordinarius in de theologie en de oosterse talen (= Hebreeuws) te Harderwijk, alwaar hij in 1725 overleed. Een in Harderwijk zeer gevierd man. Met dank aan Prof. Dr. M. J. Mulder (RU-Leiden) te Badhoevedorp, 'trans parietem', die mij gegevens over Meier verschaftte.

³ Vgl. W. Helck, *Ägyptologie an deutschen Universitäten* (Wiesbaden, 1969), 44.

⁴ Een, zij het korte, verwijzing naar Te Water zou in: W. D. van Wijngaarden, *Van Heurnius tot Boeser. Drie eeuwen Egyptologie in Nederland* (1620-1935) (MEOL 2; Leiden, 1935) niet misstaan hebben.

⁵ Ook de zoon was met de Hussieten (Broederuniteit) vertrouwd, vgl. bij Te Water, *Opuscula* t. III, 245 (noot).

⁶ Zie voor de vele verwickelingen rond de publicatie van het Lexicon J. Janssen, 'Over het Koptisch Woordenboek van Veyssiére la Groze', in: J. H. Kramers e.a., *Orientalia Neerlandica* (Leiden, 1948), 71-74. Vgl. Schwartz, *Grammatik*, 20. La Croze (oud-Benedictijn, Hugenoot) had grote waardering voor Jablonski, getuige zijn volgende uitspraak: 'C'est un Savant d'une érudition étenduë, & d'un goût exquis. Aimable d'ailleurs, par la douceur de ses moeurs; par ses manières obligeantes; & par sa conversation libre & aisée' (bij Te Water, *Opuscula*, I, p. XIII).

⁷ Vgl. Te Water, *Opuscula*, I, XVIII-XIX.

- ⁸ Jablonski, *Pantheon*, I, lib. II/2, 183.
- ⁹ Jablonski, *Pantheon*, I, lib. II/6, 252 ff.
- ¹⁰ Jablonski, *Pantheon*, II, lib. III/2, 53. Het *Pantheon* bevat veel Koptisch tekstmateriaal. De geboden Koptische zinsnede betekent: 'In den beginne schiep God de hemel en de aarde'.
- ¹¹ De gegevens vindt men voornamelijk bij Te Water, *Opuscula*, I, X-XII.
- ¹² Zie Te Water, *Opuscula*, IV, VIII-XXIII.
- ¹³ In dit verband is het veelzeggend, dat Te Water in *Opuscula*, I, 180 in een noot verwijst naar een verhandeling van I. Tjeenk, die gepubliceerd was in de Commentarii van de 'Societ. Scient. Vliissingensis', tomus I, 546-584. Het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen wordt hier naar zijn plaats van oprichting benoemd.
- ¹⁴ Zie o.a. in: *Archief* (jg. 1983). Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, de levensbeschrijving van van de Perre door H. J. Zuidervaart. Daar komt p. 23 en 33-35 ook Jona Willem Te Water ter sprake en zijn rol in de oprichting van het Genootschap.
- ¹⁵ Te Water, *Opuscula*, I, VI.
- ¹⁶ Het is merkwaardig, dat zowel Jablonski's uitgever/drukker J. C. Kleyberg (1750) als daarvoor zelfs die van Blumberg, F. Groschuff (1716), wél over een Koptische letterkast beschikten. Meestal, in ieder geval vóórdien, behielp men zich met in hout uitgesneden lettertekens (zg. 'woodcut'). Ook in onze tijd is door het (nog) ontbreken van Koptische lettertekens in het zg. 'compugraphic' zetsysteem van o.a. de fa. Brill te Leiden, Te Water's klacht opnieuw actueel!
- ¹⁷ Te Water, *Opuscula*, I, XVI-XVII. Met nadruk dient er dus op gewezen te worden, dat Te Water veel tot dan toe onbekende (niet uitgegeven), ook theologische, verhandelingen van Jablonski publiceerde.
- ¹⁸ Te Water, *Opuscula*, I, XIX-XX en XXIV (o.a. over Jablonski's 'errores').
- ¹⁹ De titel van tomus I der *Opuscula* luidt: '*Collectio et Explicatio* vocum Aegyptiacarum quarum mentio apud scriptores veteres occurrit. De lijst (het Glossarium dus) loopt van ABAABYNION tot ΨXENT. Vanaf p. 425 volgt nog een *Auctarium* vocum paucarum recte aut secus pro Aegyptiacis habitatum. De *Collectio* biedt qua schrift Hebreeuws, Grieks, Koptisch, Arabisch, Aethiopisch.
- ²⁰ Te Water, *Opuscula*, I, 156-157. Jablonski, *Pantheon*, II, 115-116. De afleiding van het Koptische woord voor „water” hebben: Philo, *Vita Mos.* I, 17; Josephus *Ant.* II, 228 en *Apion* I, 286 en Clemens Al., *Strom.* I, 23, 152; ook Blumberg, *Fundamenta*, 3. Zie voor de Koptische vormen Crum, *Coptic Dictionary* (Oxford, 1939), 197^b en 511^b. Zoals bekend wordt de naam meestal afgeleid van 'mose-, mes (van eg. -mś; kopt. ΜΕΙCΙ = zoon van ...), waarvóór men dan een godennaam als bv. Thot zou kunnen denken, dus Thotmes (Thutmosis). Mozes (of in ieder geval de traditie) zou dit 'heidense' naamsbestanddeel hebben afgelegd.
- ²¹ Te Water, *Opuscula* I, 207-216, met verwijzing naar vele oude auteurs, onder wie wederom Philo en Josephus. Vgl. ook Blumberg, *Fundamenta*, 22 en Schwartze, *Grammatik*, 18. Zie voor de juiste betekenis C. Westermann in: *Bibl. Komm. A.T., Genesis*, III, 99.
- ²² Te Water, *Opuscula*, I, 254-259.
- ²³ Te Water, *Opuscula*, I, 391-393.
- ²⁴ Te Water, *Opuscula*, I, 435-436.
- ²⁵ Te Water, *Opuscula*, I, 157-158. Het gaat niet om de innerlijke waarde van de glosse maar om de toegankelijkheid ervan.
- ²⁶ Te Water, *Opuscula*, III, 222-486. Door W. Schmithals (*Die Gnosis in Korinth*, 1969; *Paulus und die Gnostiker*, 1965) wordt Jablonski's mening, dat Paulus in *Colossenzen* Gnostici bestrijdt (o.c., 222 v.) op een wel heel interessante manier weer zeer actueel. Trouwens Schmithals zelf heeft zich op 'oude schrijvers' uit de 17e en 18e eeuw ter ondersteuning van zijn nogal omstreden visie op het corpus Paulinum broepen, vgl. zijn 'The Corpus Paulinum and Gnosis', in: *The New Testament and Gnosis*, ed. A. H. B. Logan e.a. (Edinburgh, 1983), 107-124. Op o.c. p. 327 wordt door Jablonski een werk van Ouzelius genoemd, waarop ook een helaas vergeten auteur uit de achttiende eeuw in zijn studie over de Gnostici zich beriep: Petrus Nieuwland, *Disputatio theologico Ecclesiastica ... Theologemata Gnosticorum ad fixum aliquod Systema Veteris Sapientiae ...*, diss. bij Willem van Irhoven (praeses), Utrecht 1756. In deze studie (wel een der eersten over de Gnostiek in Nederland) vindt men nog steeds bruikbaar materiaal. Ook de Beausobre wordt overigens door Nieuwland vaak geciteerd.

BOEKENNIEUWS

'PALESTINA ANTIQUA'

Dit is de naam van een nieuwe reeks cahiers uitgegeven door de Fa. Kok te Kampen, onder redactie van Prof. dr. H.J. Franken, Dr. C.H.J. de Geus en Prof. dr. E. Noort — geen onbekenden voor de leden van ons Genootschap — en onder auspiciën van het 'Werkgezelschap voor de Archeologie van Palestina'. Dit in 1968 opgerichte gezelschap wil hen verenigen die zich krachtens onderwijstaak, eigen studie of speciale interesse op wetenschappelijke wijze willen bezighouden met de archeologie van Palestina (en aangrenzende landen), vgl. de mededeling in *Phœnix* 16 (1970) p. 327 v. Van meet af aan is het daarbij ook de bedoeling geweest door publicaties tegemoet te komen aan de belangstelling die in wijder kring voor deze archeologie bestaat. Bijdragen in *Phœnix* door de jaren heen leggen daarvan ook getuigenis af. Het Gezelschap had aanvankelijk het plan een omvangrijk handboek voor de archeologie van Palestina uit te geven. Dat project bleek uiteindelijk moeilijk te realiseren; enkele resultaten van het onderzoek daarvoor verricht vindt men o.a. terug in verschillende bijdragen in het eveneens door de Fa. Kok uitgegeven *Bijbels Handboek* (1981v.). Toch bleef de wens bestaan om gerichte, meer gedetailleerde informatie te verschaffen over de archeologie van Palestina en de nieuwe serie is het resultaat van dit streven. De cahiers hebben niet het doel, aldus de inleiding tot deel I, "om aspecten van de oude culturen van het Nabije Oosten, zoals die in de laatste decennia reeds op allerlei wijze beschreven en gëllustreerd zijn, in enigszins gewijzigde vorm en bewoordingen opnieuw te presenteren. Het zijn geen foto-boeken, maar studies met illustraties die de tekst verhelderen én aanvullen". Ze willen "in heldere vorm nieuwe gegevens verschaffen over het Oude Nabije Oosten (en speciaal over Palestina — K. R.V.) en over het archeologisch onderzoek als zodanig, door het samenbrengen en beoordelen van verspreid gepubliceerd materiaal, alsook door basisgegevens te publiceren voor methodische benadering van een aantal archeologische vraagstukken". In deze reeks hoopt het Werkgezelschap aantrekkelijk en betrouwbaar studiemateriaal te verschaffen "voor predikanten en studenten, voor leraren met belangstelling voor de archeologie van het Nabije Oosten, voor leraren en leerlingen die projecten over de archeologie of de geschiedenis van dit gebied uitwerken, voor archeologen, prehistorici en hun studenten, en amateur-archeologen ...".

Sinds eind 1982 zijn inmiddels vier cahiers verschenen, aantrekkelijk uitgegeven door de Fa. Kok, waarbij de prijs schommelt tussen ca. fl. 20.- (voor een deel van ca. 100 pag. + illustraties) tot ca. fl. 27.50 (voor een deel van ca. 160 à 170 pag.). In wat volgt willen we deze delen in het kort aan de lezer voorstellen.

Het eerste cahier is van de hand van Prof. Franken, *Grondstoffen voor de materiële cultuur in Palestina en omliggende landen* (Kampen, 1981; 8vo, 99 p., 31 fig., 8 pl.; fl. 19.70). Het boek behandelt hoofdzakelijk de anorganische stoffen waarmee de materiële cultuur van Oud-Israël werken moest: steen (p. 15-37), klei (p. 37-91) en metaal (p. 91-93). Omdat de verschillende verschijningsvormen van gesteente — steen, aarde, zand, klei, kleiprodukten — de overgrote meerderheid vormen van alles wat de archeoloog vindt, is het boek tevens een systematisch overzicht van het archeologisch materiaal. Dit verklaart ook de vrij geringe aandacht besteed aan organische grondstoffen — been, hout, textiel —, die immers zeer sterk onderhevig zijn aan verwerking en afbraak. De benadering vanuit de optiek van de opgraver houdt tevens in dat niet een lijst van in het Oude Testament voorkomende grondstoffen het kader voor deze studie vormt. Wel wordt aandacht besteed aan verschillende wijzen van be- en verwerking en de daarbij gehanteerde technieken (b.v. t.a.v. steen en aardewerk). Maar hier gelden beperkingen, omdat het niet de bedoeling was in dit deel allerlei artefacten te behandelen.

Binnen dit kader geeft de schrijver duidelijke, soms ook originele informatie, die zijn grote vertrouwdheid met dit materiaal verraadt, vooral waar het om de compositie en verwerking van klei en de ceramische tradities gaat. De behandeling van de overige materialen is daarentegen soms erg summier; dit geldt m.i. met name t.a.v. de metalen. De scheiding tussen (bewerkte) grondstof en artefact is hier ook niet altijd bevredigend. De woorden “wat het metaal betreft moeten wij verder volstaan met een korte opsomming van de meest voorkomende vondsten” (p. 93) is meer een willen dan een moeten. Zonder de overwegende betekenis van de verschijningsvormen van gesteente te willen aanvechten kan gewezen worden op het gevaar dat men de betekenis van door de archeoloog niet meer teruggevonden materialen (metaal, hout, riet, wollen, leerstoffen) onderschat. Hier dreigt enigermate hetzelfde gevaar dat de filoloog bedreigt, die zich blind staart op het bewaarde tekstmateriaal en vergeet dat dit naar zijn aard en herkomst bepaalde sectoren van het leven niet juist weerspiegelt. De betekenis van riet, wol en leer in Mesopotamië b.v. is uit de teksten zonneklaar, maar archeologisch amper vaststelbaar (afgezien van weefgewichten, e.d.). Bij bepaalde grondstoffen kan men m.i. ook de vraag naar hun herkomst (vindplaats, fabricage, import via handel) niet negeren en moeilijk blijven staan bij het feit dat ze bij een opgraving ergens aan het licht gekomen zijn. Dit geldt met name van metalen en (edel)stenen, waarbij mijnbouw en productiecentra binnen de gezichtskring komen (Timna, Serabit el-Qadīm, de ideeën rond de “mijnen van Salomo”). T.a.v. het aardewerk zou wat meer informatie over de versiering (kleurstoffen, motieven en technieken van beschildering) wellicht nuttig geweest zijn, naast de uitvoerige behandeling

van het pottebakken en het overzicht van vormverschillen annex technische aspecten.

De illustraties (tekeningen en foto's) zijn in het algemeen goed en functioneel; de toelichting zou soms uitvoeriger moeten zijn (ook inzake identificatie: vindplaats, bewaarplaats, datering, afmetingen enz., b.v. t.a.v. foto 14 en fig. 30). De afzonderlijke nummering van foto's en figuren is onnodig verwarrend (ook voor de auteur zelf; "fig. 16" op p. 92 is in feite foto n° 8; tekening van gietsteen).

Ondanks de critische kanttekeningen een interessante start van deze reeks, vooral omdat dit onderwerp op deze wijze nog niet eerder systematisch was behandeld.

Eveneens van de hand van Prof. FRANKEN is het zojuist verschenen vierde deel *De puinhopen van het verleden*, (1984; 104 p., 16 pl. 22 fig.), met als ondertitel: 'Onderzoek naar het wonen in de oudheid met behulp van stratigrafische analyse van ruïneheuvels'. Het deel analyseert op systematische wijze de "tell", zijn ontstaan en vergaan (p. 9-43) en het archeologisch, stratigrafisch onderzoek ervan (p. 44-95). Het besluit met twee "toepassingen" als exempel: de analyse van een stadsdeel van *Tell Beit Mirsim*, en van de grote verdedigingsmuur van Gezer (96-103). Uit het boek spreekt de langdurige ervaring van de auteur als opgraver die hier een analyse biedt van alle natuurlijke en menselijke factoren die een rol kunnen hebben gespeeld in de geschiedenis van een ruïneheuvel en van de vaardigheden en instelling vereist van een archeoloog die deze geschiedenis wil reconstrueren. De beschrijving van ontstaan en vergaan van een *tell* werden, zoals de auteur laat zien, pas mogelijk door het nauwkeurig registreren en interpreteren van bij een opgraving aangetroffen materiële sporen, gesteund door waarnemingen die men heden ten dage in het Nabije Oosten nog steeds kan doen. De schrijver geeft concrete inhoud aan het begrip "statigrafisch onderzoek" en wil de lezer mede daardoor in staat stellen tot het (helaas vaak noodzakelijke) kritisch lezen van opgravingsverslagen. Een goede beschrijving of zelfs verklaring van het menselijke leven ter plekke is het ideale resultaat van een goede stratigrafische analyse, met name als geen geschreven bronnen ter beschikking staan (zoals in Palestina meestal het geval is). Inzicht in de vaak ingewikkelde gelaagdheid van een *tell* maakt het pas mogelijk materiële overblijfselen en processen relatief te dateren, en levert zo bouwstenen voor een verantwoorde geschiedbeschrijving. Nauwkeurig stratigrafisch onderzoek moge, aldus de schrijver, veel inspanning en tijd kosten, het levert meestal meer resultaat op dan het zonder meer aan het licht brengen van nederzettingen over grote oppervlakken. Het blijft dan wel zaak, zou ik eraan willen toevoegen, de details het van onderzoek te integreren in een meer algemeen beeld en te "vertalen" in een reeks elkaar opvolgende

plattegronden, op basis waarvan een historische reconstructie binnen het vizier komt. Zonder deze terugkoppeling resteert een grote hoeveelheid observaties, die technisch-archeologisch van belang zijn, maar die weinig bijdragen tot een reconstructie van de geschiedenis, wat toch het uiteindelijke doel van de archeologie moet zijn.

Het boek bevat veel interessante waarnemingen en conclusies. Het lijkt mij toe dat het vooral de (beginnende) archeoloog en de (critische) gebruikers van opgravingsverslagen zal aanspreken. Voor wie meer in het algemeen in de archeologie van Palestina is geïnteresseerd is het wellicht soms wat te abstract of technisch, iets wat zeker samenhangt met de aard van het onderwerp. Enige praktische archeologische ervaring lijkt haast vereist om de uiteenzettingen van de auteur naar waarde te kunnen schatten.

Als deel *twee* van de reeks verscheen ook eind 1982 van de hand van Drs J. NEGENMAN de studie *Een geografie van Palestina* (172 p., 26 kaarten; fl. 27,75). De auteur is opnieuw een deskundige bij uitstek, ook getuige zijn overige publicaties op dit gebied (vgl. *Phenix* 28/1, 44v.). In vergelijking met zijn meer algemene uiteenzetting in het *Bijbels Handboek* en zijn *Geografische gids bij de Bijbel*, die de belangrijkste geografische namen uit de Bijbel als uitgangspunt heeft en daarbij ook historische informatie biedt, is de behandeling in dit deel strikt systematisch. De eerste twee capita behandelen de wording van het land (de geologie) en het bestaande reliëf. De geografie in engere zin vindt men in de volgende vier capita, waarbij het land in vier “banen”, vier noord-zuid lopende zones, wordt onderscheiden, die in de gehele “Levant” (van Syrië, bij de monding van de Orontes, tot in de Sinai zijn terug te vinden: de kustvlakte; de bergen langs de kustvlakte (waaronder de Libanon en het centrale bergland van Palestina); het dal tussen de bergen (de breuk in de aardkorst, met daarin de Orontes en de Jordaan); de bergen in het binnenland (Antilibanon, Hermon, Basan, Gilead, Moab, etc.). Na deze geografische beschrijving volgen twee capita gewijd aan het klimaat: het klimaat in algemene zin, door de seizoenen heen (temperatuur, neerslag, wind, rivieren, beken en bronnen) en de geografisch te onderscheiden klimaatszones met hun flora en fauna, waarbij ook de vraag van de klimaatsveranderingen door de millennia besproken wordt. De slothoofdstukken behandelen uitvoerig de vele wegen en de steden (met aspecten van watervoorziening, landbouwgrond, strategische ligging en verbindingen).

Het boek omvat zeer veel feitelijke informatie, waarbij echter ook de onderlinge samenhang van de verschillende geografische verschijnselen en de wijze waarop de mens van toen daarop inspeelde aan bod komen. Een uitvoerig register van bijbelse geografische namen maakt het boek ook bruikbaar als naslagwerk voor bijbelstudie voor wie er niet toe zou komen het systematisch

door te werken. Achterin vindt men bovendien een omvangrijke lijst van niet-bijbelse, moderne geografische namen (161-173), alsmede een overzicht van de belangrijkste literatuur over de behandelde onderwerpen. Oudere nederlandse literatuur op dit gebied, zoals A. van Deursen, *Palestina het Land van de Bijbel*, en F.J. Bruijl, *Bijbel en Natuur. Studies over planten en dieren uit de Heilige Schrift*, boeken die schrijver dezes voor het eerste met de geografie van de Bijbel hebben laten kennismaken, waren misschien niet meer actueel genoeg om in de bibliografie vermeld te worden. Toe te voegen zijn nu A. van der Wal, *Planten uit de Bijbel*, een systematische literatuurlijst (VU Boekhandel, 1982²; 66 p.), alsmede M. Zohary, *Plants of the Bible* (Cambridge, 1982).

Het boek is een waardevolle analyse van de geografie van Palestina. De behandeling wordt geïllustreerd met behulp van 26 getekende kaartjes (waaronder een geologische) en een geologisch schema. Het is jammer dat het blijkbaar niet mogelijk was enkele kaarten in kleuren bij te voegen.

Als deel drie verscheen begin 1984 van de hand van Dr. C.H.J. DE GEUS, *De Israëlitische stad* (155 p., 42 fig.). Het betreft hier een archeologisch-historische studie, die een veelzijdig beeld wil geven van de stad in het Oude Palestina, met name in de periode tussen ca. 925 en 800 v. Chr., d.w.z. de periode IJzer IIB. Het is de periode van grote, vaak nieuwe bouwactiviteiten, begonnen na de verwoestingen aangericht door de veldtocht van farao Sjesjonk I (Sisak) en de spoedig daarop gevolgde rijksdeling, die bouw van vestingen, heiligdommen (Dan en Bethel) en van de residentie Samaria meebracht, terwijl er ook in Juda belangrijke bouwactiviteit is. De keuze is ook bepaald door het inzicht dat veel monumentale architectuur, die men vroeger aan Salomo toeschreef (IJzer IIA), in feite uit de 9e eeuw v. Chr. dateert.

Alle belangrijke aspecten van de stad komen hier aan bod, de materiële en de sociale (aan dodenbezorging en graven zal de auteur t.z.t. een apart deel wijden). De hoofdstukken zijn achtereenvolgens gewijd aan: het nederzettingspatroon (sedentarisatie, keuze vestigingsplaats, proces van stedenbouw, voorkeur voor berghellingen en de stad in de territoriale staat), de stadsmuur, de stadspoort, de akropolis en citadel, de woonhuizen, de voorraadhuizen, de watersystemen, de tuinen en velden, en de religieuze gebouwen en installaties. Het boek eindigt met twee meer algemene capita: stadsplanning en inwonertal (maximaal ca. 500 à 750 personen per ha; minder in steden met veel ceremoniële en publieke bouwwerken), en een samenvattende beschouwing over de israëlitische stad.

De auteur is een goede bekende van de lezers van *Phœnix*, waarin hij een aantal archeologisch-historische studies over opgegraven israëlitische steden publiceerde. Zijn boek biedt ook nu boeiende literatuur, vooral voor wie historisch geïnteresseerd is, daarbij de archeologische feiten recht wil doen en

kennis wil nemen van recente inzichten inzake een verschijnsel dat momenteel in het centrum van de aandacht staat. Voor de bijbellezer biedt het waardevolle, aanvullende informatie vanuit een nieuwe gezichtshoek (hij kan het register van bijbelplaatsen achterin gebruiken), terwijl ook de archeologisch geïnteresseerde Israël-reiziger er betrouwbare informatie vindt. [Vgl. voor Arad nu het overzichtsartikel in *BASOR* 254 (1984), p. 1-34].

De tekst wordt ondersteund door 42 tekeningen en plattegronden, door Bart Oost, gekozen omdat ze soms duidelijker zijn dan foto's. Dit beamend zou ik de wens naar meer plattegronden naar voren willen brengen. Men mist ze van (geheel) Hazor (p. 58) en Arad (p. 60). Ook zouden enkele verwijzingen tussen de tekeningen onderling en tussen tekst en tekeningen ingevoegd moeten worden (p. 52 naar fig. 40 op p. 134; p. 60 naar fig. 34 op pag. 115; fig. 12 naar fig. 23, met een verwijzing naar fig. 23 in de tekst van pag. 70. enz.). Ook de onderschriften zijn soms voor enige verbetering vatbaar. Niet steeds is via een schaal het formaat der gebouwen te achterhalen; de schaal van fig. 15 is het dubbele van wat hij moet zijn. In fig. 23 is niet duidelijk dat het om Megiddo gaat, en in fig. 16 zou vermeld kunnen zijn dat het om laag Va gaat, 2e helft 8e eeuw v. Chr. Een nieuwsgierige lezer zou graag (b.v. via een lijst met afbeeldingen) willen weten waar tekeningen van Assyrische reliëfs (fig. 5, 9, 14, 27) in origineel te vinden zijn en van welke koning ze stammen, o.a. om te ontdekken waar de bevolking van de Phœnicische stad, in het onderschrift van fig. 14 vermeld, is gebleven. De Assyrioloog zal ook opmerken dat (p. 39) Balawat (huidige naam; oude naam Imgur-Enlil) geen Syrische stad uit de 8e eeuw is, maar een Assyrische uit de 9e eeuw v. Chr. (Salmanassar III).

Dit zijn details, die wellicht niet alleen voor rekening van de auteur komen. Ze doen weinig af van de waardering voor dit geslaagde boek, al geven ze aan dat de redactie nog meer aandacht aan de illustraties etc. moet schenken. We wensen de serie een voorspoedige voortzetting, waarvan ook de leden van ons Genootschap profijt zullen ondervinden.

K.R. VEENHOF

Ter gelegenheid van het vijftienvigjarig bestaan van het "Archeologisch Instituut Koningin Elisabeth van België" aan de Hebreeuwse Universiteit te Jeruzalem, wordt door de Belgische Vrienden van deze Universiteit eind 1984 een boek uitgegeven onder de titel *Archeologisch Onderzoek in Israël* (25 × 18,5 cm., 200 p.; meer dan 150 kleurenplaten, foto's, tekeningen, plattegronden en tabellen; ruim twintig medewerkers. Verkrijgbaar bij: Belgische Vrienden van de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem, Avenue Brugmann 319, B-1180 Brussel, België (1200 B Fr).

HET OUDE EGYPTE

De laatste jaren vooral verschijnt er een onafzienbare stroom van goede tot redelijke boeken over de faraonische cultuur die zich overwegend tot het bredere lezerspubliek richten maar vermoedelijk voor verreweg het grootste deel aan de aandacht van dat van Phœnix ontsnappen. Omdat er in Leiden toevallig een goed overzicht over bestaat, is het vanzelfsprekend om door middel van deze kennis de leden van *Ex Oriente Lux* van dienst te zijn. Het ligt dan ook in de bedoeling daarover regelmatig in Phœnix korter of langer informatie te verschaffen.

Het materiaal is te gevariëerd om per aandachtsveld te behandelen, en dit overzicht heeft dan ook geen andere functie dan de publicaties op te sommen en in het kort de inhoud ervan weer te geven of het boek te karakteriseren.

We vangen dit overzicht aan met boeken in het Engels, niet alleen omdat Engels in Nederland zo goed verstaan wordt, maar ook omdat er in Engeland een goede traditie van wetenschappelijk verantwoorde en goed leesbare literatuur gericht op het geïnteresseerde lezerspubliek bestaat.

Engelstalige literatuur

A.1 C. ANDREWS, *Egyptian Mummies* (London, British Museum; 1984; £ 5). Aan de hand van de collectie worden de volgende onderwerpen behandeld: de groei van de collectie in het British Museum; doel, techniek en artistieke canon van de Egyptische beeldhouwkunst; de religieuze achtergrond van mummificatie; het mummificatieproces; betrokken voorwerpen als amuletten en juwelen; kisten en sarkofagen; begrafenissen, grafen en uitrustingen; mummies van dieren en van enkele bekende personen; mummies in de Europese traditie.

A.2 T.G.H. JAMES and W.V. DAVIES, *Egyptian Sculpture* (Londen, British Museum; 1983; £ 5). Onderwerpen: de groei van de collectie in het British Museum; doel, techniek en artistieke canon van de Egyptische beeldhouwkunst; de hoogtepunten, voornamelijk beelden, uit de zeer rijke collectie van het museum.

A.3 T.G.H. JAMES, *Pharaoh's People. Scenes from Life in Imperial Egypt* (London, The Bodley Head; 1984; £ 15). Over het leven in het Nieuwe Rijk. Onderwerpen: de beoordeling van de inhoud van historische teksten; de rol van de vizier; rechtspraak; houding tegenover het landleven; alfabetisme en sociale positie; de schrijver; de handwerkslieden; het huis; huishoudeconomie.

A.4 M. BIERBRIER, *The Tomb-Builders of the Pharaohs* (London, British Museum; 1982 = Colonnade Book; £ 11). Over de handswerklieden in het dorp Deir el-Medina die de koningsgraven gedecoreerd hebben. Onderwerpen:

de koningsgraven; organisatie van het werk; constructie van de graven; het dagelijkse leven in Deir el-Medina; godsdienst; rechtspraak; de opgraving van het dorp.

A.6 *Ancient Centres of Egyptian Civilization*. Editors H.S. SMITH, R.M. HALL (London, Egyptian Education Bureau; 1983; £ 5). Bevat een aantal bijdragen over beroemde archeologische vindplaatsen in Egypte: Giza, Saqqara, Thebe, el-Amarna, Alexandrië (Grieks-Romeins). Elke bijdrage is geschreven door een speciale kenner; één bijdrage is aan Nubië gewijd. De inleiding bestaat uit een overzicht van vroegere Egyptereizigers.

A.7 *Excavating in Egypt. The Egypt Exploration Society 1882-1982*. Edited by T.G.H. JAMES (London, British Museum; 1982; £ 10). Geschreven naar aanleiding van het honderdjarige bestaan van de beroemde Society, geeft dit boek met bijdragen door diverse Engelse auteurs een boeiend overzicht over de inspanning van de Society tijdens een eeuw lang opgraven in de Delta, Thebe, Abydos, el-Amarna, Saqqara en Nubië.

A.8 J. ROMER, *Romer's Egypt. A New Light on the Civilization of Ancient Egypt* (London, Michael Joseph and Rainbird; 1982; £ 10). Het boek is tot stand gekomen naar aanleiding van een BBC documentaire over het Oude Egypte en is vooral een persoonlijke appreciatie van de Oudegyptische cultuur door de auteur, die journalistieke kwaliteiten aan opgravingservaring paart. Vele fraaie foto's.

A.9 J. ROMER. *Valley of the Kings* (London, Michael Joseph and Rainbird; 1982; £ 12,50). De auteur, die zelf betrokken is geweest bij archeologisch werk in het Dal der Koningen in Thebe, geeft een boeiend verslag van de opgravingsgeschiedenis van het dal en gaat ook uitgebreid op de afzonderlijke koningsgraven in. Het boek vormt een goede aanvulling op nummer A.22.

A.10 B.G. TRIGGER, B.J. KEMP, D. O'CONNOR and A.B. LLOYD, *Ancient Egypt. A Social History* (Cambridge, Cambridge University Press; 1983; £ 10). Een op moderne leest geschoeide behandeling van de geschiedenis van het Oude Egypte, waarin niet zoals vaak overwegend aandacht besteed wordt aan de chronologie, maar vooral de sociale en politieke aspecten belicht worden. De eerste drie auteurs hebben in dit opzicht hun sporen verdiend.

A.11 K.A. KITCHEN, *Pharaoh Triumphant. The Life and Times of Ramesses II, King of Egypt* (Warminster, Aris & Phillips; 1982; £ 12). Een zeer informatief boek over het leven van de bekendste Egyptische farao, geschreven door de grote kenner van de Ramessidentijd. Voor een uitgebreide en lovende bespreking door J.J. JANSSEN zie hieronder p. 80.

A.12 B. CUMMING, *Egyptian Historical Records of the later Eighteenth Dynasty. Fascicle 1* (Warminster, Aris & Phillips; 1982; £ 6). Met dit deeltje (een tweede is inmiddels verschenen) wordt een begin gemaakt met een Engelse vertaling

van de historische teksten van de latere 18e dynastie, uitgegeven door W. HELCK (*Urkunden der 18. Dynastie*, Heft 17-22), wiens Duitse vertaling van de teksten reeds lang uitverkocht is. Nuttig voor degenen die geïnteresseerd zijn in Oudegyptische historische teksten.

A.13 V. SETON-WILLIAMS and P. STOCKS, *Blue Guide. Egypt* (London, Ernest Benn / New York, W.W. Norton; 1983; £ 11). Het betreft hier geen vertaling of bewerking van de Franse editie van D. Meeks en J. Fauvel (1971¹), maar een onafhankelijke versie. De eerste auteur staat bekend als een bekwaam all-round archeologe (zij heeft bv. ook een boek over de schatten uit het graf van Toetanchamon geschreven), zij het dat zij in eerste instantie in Mesopotamië gespecialiseerd is. Een van de beste reisgidsen voor Egypte.

A.14 J.S. CURL, *The Egyptian Revival. An Introductory Study of a Recurring Theme in the History of Taste* (London, George Allen & Unwin; £ 30). Een zeer fraai geïllustreerd en kundig geschreven boek over de rol van Egyptische vormgeving en van de Egyptische cultuur in de Europese traditie vanaf de Grieks-Romeinse tijd.

A.15 P.A. CLAYTON, *The Rediscovery of Ancient Egypt. Artists and Travellers in the 19th Century* (London, Thames and Hudson; 1982; £ 16). Een reis de Nijl op tot Abu Simbel, waarbij voor elke belangrijke archeologische plaats de auteur verhaalt van reizigers en artiesten uit vroeger tijden die die plaatsen bezocht, beschreven en geïllustreerd hebben. Het boek is dan ook vooral een geschiedenis van de Europese belangstelling voor de Oudegyptische monumenten in het Nijldal en is prachtig geïllustreerd met het oude materiaal.

A.16 E. HORNUNG, *Conceptions of God in Ancient Egypt. The One and the Many*. Translated by J. BAINES (London, Routledge & Kegan Paul; 1983; £ 10,50). Een prachtige vertaling door de hoogleraar Egyptologie in Oxford van Hornung's klassieke boek over de Oudegyptische godsdienst (Originele Duitse uitgave *Der Eine und die Vielen*, 1971¹; hier bijgewerkt).

A.17 A.R. DAVID, *The Ancient Egyptians. Religious Beliefs and Practices* (London, Routledge and Kegan Paul; 1982 = Library of Religious Beliefs and Practices; geb. £ 10; pb £ 5). Een populair-wetenschappelijk overzicht waarin aspecten van de Oudegyptische godsdienst per periode behandeld worden. In een aanhangsel allerlei bronnenmateriaal en bibliografieën met betrekking tot het onderwerp.

A.18 *Egypt. Discovering its Splendors* (Washington DC, National Geographic Society, 1978; nu in Europa te koop voor ong. Fl. 100). Hoewel gevuld met achtergrondbelichtende bijdragen van Amerikaanse Egyptologen is het boek vooral een schitterend fotografisch erbetoon aan Egypte, vooral het oude maar ook het islamitische en moderne Egypte.

A.19 A.R. DAVID, *Egypte. Kunstschatten van de farao's* (Alphen a/d Rijn, Atrium; 1982). Hoewel van tekst niet erg origineel, geeft het boek toch een aantal fraaie kleurenfoto's van minder bekende Egyptische objecten en monumenten.

A.20 H. STIERLIN, *The Cultural History of the Pharaohs* (London, Aurum Press; 1983 = Great Civilizations; £ 8). De auteur is van origine architect en staat bekend als een goed fotograaf. De kleurenillustraties, de hoofdzaak, geven in het algemeen bekende zaken weer, en zijn van niet meer dan redelijke kwaliteit te noemen.

A.21 J. BAINES and J. MÁLEK, *Atlas van het Oude Egypte* (Amsterdam-Brussel, Elsevier; 1981). De titel van dit boek is tamelijk bedrieglijk; feitelijk biedt het een totaaloverzicht over de gehele Egyptische beschaving. In het eerste deel wordt de achtergrond van de Oudegyptische civilisatie belicht. Het belangrijkste deel is het tweede, waarin een Nijlreis langs wel 90 plaatsen wordt gemaakt die rijk voorzien is van kaarten en ander illustratiemateriaal. Het laatste deel behandelt verschillende aspecten van de Egyptische samenleving. Het boek wordt aanbevolen aan studenten. De originele Engelse uitgave, *Atlas of Ancient Egypt*, is nog steeds verkrijgbaar.

Duitstalige literatuur:

A.22 E. HORNING, *Tal der Könige. Die Ruhestätte der Pharaonen* (Zürich-München, Artemis; 1982; Zw. Fr. 85 / DM 96; Sonderausgabe Wissenschaftliche Buchgesellschaft DM 80). Een schitterende, rijk geïllustreerde uitgave over de graven in het Dal der Koningen in Thebe. Door deze formidabele kenner van de religieuze teksten wordt veel aandacht besteed aan de afbeeldingen en teksten van de Onderwereldboeken waarmee de koningsgraven gedecoreerd zijn, en wordt de daarachterstekende gedachtenwereld blootgelegd.

A.23 E. BRUNNER-TRAUT, *Ägypten. Kunst- und Reiseführer mit Landeskunde*. Mit Beiträgen von Renate Jacobi (Islâm) und Victoria Meinecke-Berg (Islamische Kunst) (Stuttgart, W. Kohlhammer; 1982, 4. erweiterte und verbesserte Auflage; ong. DM 80). Het eerste deel "Landeskunde" is separaat uitgegeven onder de titel *Kleine Ägyptenkunde. Von den Pharaonen bis heute* (Stuttgart, W. Kohlhammer, 1982; DM 40). Vierde, bijgewerkte oplage van de beste Duitstalige reisgids voor Egypte. Zoals gewoonlijk in reisgidsen neemt zowel in het informatieve deel ("Landeskunde") als in de routebeschrijving het Oude Egypte verreweg de meest prominente plaats in.

A.24 V.A. ERMAN und H. RANKE, *Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum* (Sonderausgabe, Hildesheim, Gerstenberg; 1981; DM 69). Hoewel zeer verou-

derd, want oorspronkelijk uitgegeven in 1923, wordt het hier toch vermeld vanwege de bijzondere uitgave tegen een gunstige prijs. Door de veelheid van behandelde onderwerpen en het illustratiemateriaal is het boek nog altijd waardevol.

A.25 H. BRUNNER, *Grundzüge der altägyptischen Religion* (Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft; 1983 = Grundzüge, 50; DM 16,50). Inleiding voor het bredere publiek. Onderwerpen: geloof aan goden; Achnaton's monotheïsme; mythen; goddelijk koningsschap; tempel en tempelcultus; persoonlijke vroomheid; dodengeloof; nawerking en betekenis.

Franstalige literatuur:

A.26 S. CAUVILLE, *Edfou* (Le Caire, Institut Français d'Archéologie Orientale; 1984 = Bibliothèque générale, 6; serie: Les guides archéologiques de l'Institut Français du Caire; FF. 40). Onmisbaar voor degene die de best bewaarde tempel van Egypte goed wil bekijken. Indeling: rondleiding door de tempel; de tempel en zijn tijd (constructie, leven in de tempel, feesten, theologische wetenschap, goden, de Ptolemeëën).

A.27 J. LAUFFRAY, *Karnak d'Égypte, Domaine du divin. Dix ans de recherches archéologiques et de travaux de maintenance en coopération avec l'Égypte* (Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique; 1979; FF 145). De ondertitel doet niet volledig recht aan dit prachtige boek, dat, veel meer dan alleen een overzicht over 10 jaar opgraven, eigenlijk een met prachtige foto's verluchte uitgave over de grote Karnaktempel is. Zeer aan te bevelen. Ook het materiaal uit de tempels van Achnaton dat in de pylonen van Karnak opgeslagen was wordt behandeld.

A.28 A. ROCCATI, *La littérature historique sous l'Ancien Empire égyptien* (Paris, Les Éditions du Cerf, 1982 = Littératures anciennes du Proche-Orient, 11; FF 89). Vertaling van een groot aantal teksten uit het oude Rijk: particuliere en koningsinscripties; inscripties van buiten Egypte; administratieve documenten.

Tenslotte wat informatie over hoe deze uitgaven te verkrijgen zijn. Het betrekken van Engelse uitgaven uit het land zelf is tamelijk duur, omdat de zendingen verzekerd moeten worden en meestal extra bankkosten betaald moeten worden. Voor Duitstalige en Amerikaanse uitgaven is de boekhandel Otto Harrassowitz, POB 2929, D-6200 Wiesbaden de aangewezen instantie. De prijzen bij boeken van de Wiss. Buchgesellschaft zijn die voor leden. Voor een klein bedrag per jaar kan men lid worden, wat de moeite en kosten zeer loont. Adres: Postfach 111129, D-6100 Darmstadt. Het is financieel zeer voordelig Franstalige staatsuitgaven (hier de n°s 26 en 27) direct van de dépôts te betrekken vanwege de hoge kortingen (hier in de prijzen verwerkt). Adres voor

boeken uitgegeven door het Institut Français du Caire: SEVPO, 27-39 rue de la Convention, 75732 Paris Cedex 15; dat van het CNRS: Éditions du CNRS, 15, quai Anatole-France, 75700 Paris.

De behandelde boeken zijn vrijwel zonder uitzondering aanwezig in de Egyptologische bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Witte Singel, 24, Leiden, waar zij van 9-17 uur ingezien kunnen worden. De boeken worden echter niet uitgeleend. Een deel van de boeken is ook aanwezig in de bibliotheek van het Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Leiden, dat een soepeler uitleenpolitiek voert.

Leiden, September 1984.

L.M.J. ZONHOVEN

UGARIT

Dat de oude stad Ugarit (nu de ruïneheuvel Ras Shamra) na ruim 50 jaar opgraven nog weinig van haar aantrekkingskracht heeft verloren, bewijst een stroom van publicaties in velerlei vorm ter gelegenheid van het halve eeuwfeest van de opgravingen. In 1929 stak de Franse archeoloog Cl.F.A. Schaeffer de eerste spade in de grond en trof al direct in het eerste seizoen teksten aan, welke in het tot dan onbekende Ugaritische alfabet schrift geschreven waren.

De boeken die ter gelegenheid van het jubileum zijn verschenen schenken aan dit schrift en de opgravingen uiteraard ruime aandacht, al leggen zij elk een eigen accent.

Sterk gericht op de godsdienst en met name de vergelijking met het Oude Testament is het door D. Kinet geschreven *Ugarit — Geschichte und Kultur einer Stadt in der Umwelt des Alten Testaments*, verschenen als deel 104 van de *Stuttgarter Bibelstudien* (Stuttgart 1981, 169 p.; 8 afb., waaronder 3 kaarten en 1 tabel; ingenaaid, ca. f 30,—).

De schrijver verdeelt zijn stof in acht hoofdstukken, waarvan er drie min of meer als inleiding bedoeld zijn: hoofdstuk 1 bespreekt de opgravingsgeschiedenis van de eerste drie campagnes (een kort overzicht van de overige campagnes met een globale kaart van Ras Shamra is opgenomen op p. 158-161), waarbij de voorlopige publicaties in *Syria* 10-12 min of meer zijn geparafraseerd. Hoofdstuk 2 behandelt kort de geschiedenis van Ugarit vanaf de oudste tijd (het zgn. "pre-pottery neolithic") tot aan de verwoesting door de Zeevolkeren kort na 1200 v. Chr. Als best gedocumenteerde periode wordt aan de laatste twee eeuwen de meeste aandacht besteed. Het derde hoofdstuk bespreekt de

eigen taal van Ugarit en het vermoedelijk daar uitgevonden alfabetisch spijkerschrift; na een beschrijving van de snelle ontcijfering door Bauer, Dhorme en Vrolleaud wordt gewezen op de verwantschap met andere semitische talen en een overzicht gegeven van de belangrijkste literatuur.

In de hoofdstukken 4 tot en met 7 wordt uitgebreid de literatuur van het oude Ugarit besproken, een terrein waarop de schrijver zich gezien ook zijn theologische opleiding het best thuisvoelt. Na een kort overzicht van archieven en publicaties (hoofdstuk 4) komt eerst de Ba'al-cyclus aan bod (hoofdstuk 5), waarin Kinet uitgebreid citeert uit de verschillende tabletten en voor het geheel een Sitz in Leben tracht te ontdekken. In hoofdstuk 6 worden enkele aanverwante religieuze en literaire teksten besproken: naast enkele mythen rondom Ba'al ook de moeilijke "Refa'im"-teksten (KTU 1.20-22) en de geboorte van Šhr en Šlm (KTU 1.23). Het hoofdstuk sluit met enkele kortere teksten, zoals de inmiddels beroemde bezwering tegen slangenbeten (KRU 1.100) en het relaas van het feestmaal van de god E1 (KTU 1.114). In hoofdstuk 7 komen de beide bekende epen over Krt en Aqht aan de orde, waarbij uitvoerige citaten wederom worden gevolgd door een interpretatief gedeelte.

Hoofdstuk 8, tenslotte, evalueert de vergelijking tussen Ugarit en het Oude Testament. Door middel van enkele voorbeelden wil de schrijver de vaak sterke overeenkomst in stijl, inhoud en zelfs lexicon aangeven, waarbij hij echter terecht waarschuwt tegen te ver gezochte verbanden als bijvoorbeeld gelegd door M. Dahood en zijn leerlingen. Ook vinden we in dit hoofdstuk een overzicht van het Ugaritische pantheon en de rondom deze goden opgebouwde cultus. De schrijver sluit zijn boek met een in 9 punten vervatte vergelijking tussen de religie van Ugarit en die van het Oude Testament.

Het boek is vlot leesbaar, prettig ingedeeld en goed gedocumenteerd. Niettemin kan men enkele kanttekeningen plaatsen; zo blijft bijvoorbeeld de archeologische introductie door de beperking tot de eerste drie campagnes nogal beknopt: men zou liever een wat globaler overzicht van de opgravingen gedurende de afgelopen 50 jaar gehad hebben. Als gevolg van deze restrictie heeft de schrijver ook ongecorrigeerde feiten uit de eerste publicaties overgenomen. Zo spreekt hij in noot 13 (p. 12) van 20 teksten waar het om ca. 40 gaat en dicht hij de graven te Minet el-Beida (de haven van Ugarit) nog steeds aan koningen toe (noot 21), terwijl het om gewone graven in woonhuizen gaat, zoals we die uit Ugarit zelf kennen. Verder betekenen *bn.ugrt* en *bt.ugrt* geen "Sohn Ugarits" en "Haus von Ugarit", maar respectievelijk "zoon" en "dochter" (*bittu*) van Ugarit (p. 15).

In hoofdstuk 2 doet de uitdrukking "bronzezeitliche Niveau IV (5. Jt. v. Chr.)" nogal anachronistisch aan (p. 17), terwijl op pag. 20 een semitische

inname van Ugarit door de "nomade" Sargon van Akkad ernstig overwogen wordt. Dat vòòr Sargon echter in Syrië reeds een semitische taal gesproken werd, bewijzen de teksten uit Ebla. Ook de arische bovenlaag, die voor het rijk Mittanni vermeld wordt op p. 25 en de aldaar opnieuw aangevoerde, door Schaeffer bedachte Hurritische invasie van Ugarit lijkt in 1981 toch wel achterhaald. Ook de op p. 34 vermelde brand rond 1365 v. Chr. is verre van zeker: de passage in Amarnabrief 151 heeft alleen betrekking op een helft van het paleis!

Helaas wemelt het van dergelijke achterhaalde zaken in dit boek, voortkomend uit de blijkbaar geringe vertrouwdheid met archeologie en tekstmateriaal anders dan de Ugaritische literaire teksten. Zo kan de schrijver op p. 109 over de Akkadische literaire teksten beweren, dat deze geen mesopotamische Vorlagen hebben, terwijl dit wel degelijk het geval is (o.a. voor het zgn. "signalement lyrique", een beschrijving van de deugden van de moeder van Ludingira aan een bode). Dat men in Ugarit zelf Akkadische literaire teksten componeerde is vrijwel uitgesloten.

Of de epen zijn bedoeld als beschrijving van de koningsideologie, zoals Kinet stelt op p. 118 voor Krt en in mindere mate op p. 126 voor Aqht, is een these die door anderen zal worden aangevochten; vergelijk reeds Kinets literatuuroverzicht, p. 116 v.

De bewering tenslotte dat de bewoners van Ugarit offers brachten om de terugkeer van Ba'al uit de dood te bewerkstelligen, terwijl zij anderzijds volledig van die terugkomst overtuigd waren (p. 155 v.), lijkt het nut van de offers en daardoor de zin van het ritueel te ontkrachten. Overigens ontbreekt bij Kinet nagenoeg elke verwijzing naar de vele ritualen die te Ugarit gevonden zijn; een handig corpus van dit soort teksten is P. Xella, *I testi rituali di Ugarit* (I), Roma 1981.

Een tweede boek dat zich eveneens voornamelijk met de religie bezighoudt, is *Ugaritic Religion* van A. CAQUOT en M. SZNYCER (*Iconography of Religions* XV, 8; (Leiden 1980, VIII + 28 p., 29 pl., f 38,—).

De beide auteurs, die zich reeds verdienstelijk maakten met de uitgave in vertaling van alle Ugaritische literaire teksten (*Textes Ougaritiques*, Tome I, *Mythes et légendes*; Parijs 1974), hebben in deze bekende, door Brill uitgegeven serie in een 20-tal pagina's een overzicht gepresenteerd van de religie van Ugarit. Na een korte beschrijving van de archeologische vondsten (1-6) volgt een schets van de belangrijkste mythen (7-11), een typering der goden (11-16) en een beschrijving van de thans bekende ritualen (16-18). De inleiding sluit met een opmerking over de rol van de koning, zoals deze o.a. blijkt uit de epen Krt en Aqht, en het probleem der rpum, "royal ancestors" (19).

De inleiding wordt voorafgegaan door een beknopte bibliographie. De tweede helft van dit deel bestaat uit een 29-tal foto's van goede kwaliteit van objecten gevonden te Ras Shamra. Ofschoon het hier uiteraard om een selectie gaat, zal men toch enkele belangrijke stukken vergeefs zoeken; zo ontbreken de op de Acropolis gevonden egyptische sfinxen en enkele in het paleis gevonden ivoren, zoals het bekende ivoren kopje en de fraai gebeeldhouwde olifantstand (*Ugaritica* 4, 34 v. en *Syria* 31, 1954, 62).

Enkele zinsneden lijken in de tekst nog voor verbetering vatbaar; zo is op pag. 16 de identiteit van de god *Tkmn* met de Kassitische *Šuqamuna* allesbehalve zeker en is ook het kinderoffer op pag. 18 onduidelijk: het genoemde tablet is ter plaatse niet goed leesbaar.

Een boek met een duidelijke archeologische interesse is *Ougarit, Métropole Cananéenne* van de hand van Ugaritkenner bij uitstek GABRIEL SAADÉ (Beiroet 1979, 219 p., 53 afb. waaronder 22 kaarten en plattegronden; gebonden, f 25.-). Deze inwoner van Lattaqiyah richtte kort na de tweede wereldoorlog een vereniging "Vrienden van Ugarit" op (zie *AAS* 1, 1951, 13) en publiceerde in het begin der vijftiger jaren een gids van Ras Shamra. Hij heeft sindsdien de opgravingen van zeer nabij gevolgd en is ook nu nog zeer actief in het populariseren van het oude Ugarit.

De inleiding van het boek evalueert het wel en wee van de ugaritologie en de opgravingen sedert 1929. Daarbij gaat de auteur kritiek op de opgravers en de bewerkers der vondsten niet uit de weg; terecht klaagt hij over de vaak nogal gebrekkige publicaties, vooral waar het de plattegronden betreft. Ook wijst hij op het ontbreken van archeologische gegevens in de tekstpublicaties na 1965, een euvel dat een synthese ernstig bemoeilijkt (op p. 23 dreigt hij zelfs met stappen van de archeologische dienst, die zouden kunnen leiden tot het overdragen der concessie).

Een bijzondere verdienste van dit boek zijn de vele kaartjes en plattegronden, sommige de enige in hun soort (!), getekend door H. HANNA. Voor elk besproken opgravingsgedeelte is een plattegrond bijgevoegd, hetgeen de leesbaarheid sterk verhoogt.

Het werk bestaat uit vier delen: een geografisch gedeelte (I), een historisch gedeelte (II), een hoofdstuk over de "Ruines d'Ougarit" (III) en een gedeelte over de geschreven documenten (IV). Met name de delen I en III zijn van belang, aangezien de auteur hiervoor veel eigen kennis bijdraagt. Zo vinden we in deel I een kaart met de ruïneheuvels rond Ugarit en hun mogelijke identificatie met oude namen (fig. 4) en een bijna volledig overzicht van de archeologische campagnes met data, deelnemers, opgegraven gedeeltes en de belangrijkste publicaties (p. 43-52). In hoofdstuk III geeft de schrijver een gedetailleerde beschrijving van het opgegraven areaal. Naast de al genoemde

plattegronden geeft hij ook veel foto's, welke ten dele door hem zelf genomen zijn (p. 219). Een der duidelijkste foto's van Minet el-Beida tot nog toe bekend treffen we aan op p. 149. In aanmerking genomen dat de schrijver geen vakbibliotheek heeft kunnen raadplegen (p. 23, noot 26), is zijn boek zeker de moeite waard, ook voor vakmensen. Er dient niettemin opgemerkt te worden, dat buiten de archeologie de kennis van de schrijver niet die van de secundaire literatuur te boven gaat. Zo put hij bij voortduring uit oudere Ras Shamra publicaties en geeft vaak een sterk verouderd standpunt weer, met name in de hoofdstukken II en IV. Zo spreekt hij op p. 78 en 175 nog steeds over het zegel van Šarelli (hoewel hij de passage, waarin Nougayrol dit rechtzet, in een noot citeert!), kent hij op p. 80 de geslaagde pogingen van Kestemont tot aaneensluiten der tekstfragmenten tot twee versies van één verdrag (Mursilis II) niet en spreekt hij op p. 82 over Piddaya als vrouw van Ammištamru II, hoewel het gaat om een spelling van het ugaritische woord voor "dochter" (*bittu*).

In hoofdstuk IV put hij uit gepubliceerde vertalingen, slaat echter her en der gedeelten over zonder dat dit duidelijk is aangegeven.

Samenvattend, een boek van sterk wisselende kwaliteit, dat voor de niet-ugaritoloog echter een fraai overzicht geeft van 50 jaar Ugarit.

Hier zij ook kort gewezen op een bundel artikelen uitgegeven ter gelegenheid van het halve eeuwfeest der ugaritologie: *Ugarit in Retrospect, 50 years of Ugarit and Ugaritic*, uitgegeven door G.D. YOUNG (Winona Lake 1981, XV + 238 pag, 2 foto's, 3 kaarten, f 40,-).

Deze bundel bevat de lezingen uitgesproken op een symposium gehouden in Madison, Wisconsin, in 1979 onder dezelfde titel. Het boek bestaat uit twee delen: het eerste beslaat de geschiedenis en de archeologie, het tweede de taal en literatuur.

Naast nogal specialistische artikelen zijn er enkele die kort gememoreerd kunnen worden; bijvoorbeeld de belangrijke vondst van een brief uit Ugarit te Tel Aphek in Israël (pag. 49-53, nu volledig gepubliceerd in Tel Aviv 8, 1981), een overzichtsartikel van P. CRAIGIE over de studie van Ugarit en het Oude Testament (pag. 99-111) en een interessante bijdrage van D. PARDEE over het metrum in de ugaritische literaire teksten.

In de bundel is aan het eind een forumdiscussie opgenomen, gehouden na afloop van het symposium. Een lange bibliografie en een index sluiten het geheel af.

Een belangrijke publicatie, tenslotte, is de serie bijdragen onder het lemma 'Ras Shamra' in het *Supplément au Dictionnaire de la Bible*, Fasc. 52 en 53, kolom 1124-1466 (Parijs 1979, 25 afbeeldingen). Een groot aantal specialisten heeft aan de totstandkoming van dit lemma meegewerkt en het resultaat is een gedetailleerd verslag van onze huidige kennis binnen de ugaritologie. Het

artikel begint met een zeer lange, uiterst gedetailleerde bijdrage van J.-C. COURTOIS (c. 1126-1295), die de archeologie bespreekt. Daar COURTOIS zelf jarenlang op Ras Shamra heeft gewerkt zijn vele gegevens uit de eerste hand en ook de talrijke plattegronden zijn vaak welkome aanvullingen op eerdere publicaties (vgl. bijvoorbeeld fig. 921 op c.1241-2, een plattegrond van het Palais Nord; men vergelijk ook zijn artikel over de architectuur der woonhuizen in *Ugarit Forschungen* 11, 1979, 105-134). Deze sectie wordt afgesloten met een lange bibliografie over de opgravingspublicaties, tekstedities, studies etc.

De geschiedenis der stadstaat Ugarit wordt besproken door de bekende historicus M. LIVERANI (c. 1295-1347). Van deze bijdrage in vijf delen behandelt de eerste de eigenlijke geschiedenis; de andere betreffen achtereenvolgens de geografie der stadstaat (waarbij ook wordt afgedwaald naar de socio-economische verhoudingen), de internationale contacten (met name die met de hittieten en de omliggende staten) en de structuur van de ugaritische maatschappij, waarna de sociale verhoudingen in iets uitgebreidere vorm binnen hun historische context nogmaals de revue passeren. Het derde onderdeel van dit lemma had eigenlijk door de tekstuitgever J. NOUGAYROL geschreven moeten worden. Na diens vroegtijdige dood heeft echter D. ARNAUD de taak van het publiceren overgenomen en hieruit valt waarschijnlijk deze nogal beknopte beschouwing over "la culture Suméro-Accadienne" (c. 1348-1359) te verklaren. E. LAROCHE bespreekt kort de hurritische teksten welke te Ugarit gevonden zijn (c. 1359-1361).

De laatste drie bijdragen behandelen uitgebreid de in het ugaritisch geschreven alfabetische teksten. De literaire teksten en de brieven door de eerder vermelde A. CAQUOT (1362-1417), de economische en administratieve teksten door M. SZNYCER (c. 1417-1425) en een vergelijking met het Oude Testament tenslotte komt van de hand van E. JACOB en H. CAZELLES (c. 1425-1439).

Een nog ingevoegde appendix van J.-C. COURTOIS brengt de archeologie up-to-date tot 1977 (vondst van teksten te Ras Ibn Hani). Het lemma sluit met een vergelijkende lijst van KTU en UT (Gordon-)nummers en omgekeerd. Een dergelijke lijst ontbreekt in KTU en is met name nuttig voor een ieder die WHITTAKERS concordantie gebruikt.

W.H. VAN SOLDT.

VARIA HISTORICA ET ARCHAEOLOGICA

Ramses II

In het algemeen zijn wetenschappelijke verantwoorde boeken over de geschiedenis van het Oude Egypte vreselijk saai. Dat is niet zozeer de schuld van de schrijvers als wel van de aard van hun bronnen. De Egyptenaren hadden nu eenmaal een andere opvatting dan wij van wat er moest worden vastgelegd in de inscripties die de daden van de vorsten en hun ambtenaren vermelden, terwijl ander materiaal, bijvoorbeeld brieven, vrijwel ontbreekt. Voor de Egyptenaar was het permanente, dat wat altijd waar is, wat immer is gebeurd en zal gebeuren, het enig werkelijk belangrijke. *De pharao*, welke ook, overwint *de vijanden*, welk volk dan ook. Soms worden in zo'n schema verwijzingen naar gebeurtenissen die werkelijk hebben plaats gevonden ingepast, maar dat is bijzaak. Persoonlijke eigenschappen van de koning en zijn dienaren, politieke of sociale tegenstellingen, verschillen van inzicht tussen mensen en groepen, zulke zaken komen nooit naar voren. En het zijn juist deze aspecten die voor ons een geschiedverhaal boeiend maken.

De oplossing voor de Epyptoloog zou zijn: met zijn geschoolde verbeelding de schaarse gegevens aan te kleden. Zo gaan auteurs van populaire werken en romanciers te werk, maar hun gebrek aan achtergrond-kennis, aan inzicht ook van wat de bronnen tussen de geijkte formules door *toch* soms aan details bloot geven, maakt hun relaas voor de vakman onverteerbaar, terwijl de meeste Egyptologen, geschoold als ze zijn om zich strak aan de overgeleverde teksten te houden, lijden aan een gebrek aan levendigheid, aan verantwoorde fantasie.

K.A. KITCHEN, *Pharaoh Triumphant. The Life and Times of Ramesses II, King of Egypt* (Warminster, Aris and Phillips Ltd.; 1982; £ 12) vormt op deze regel een gelukkige uitzondering. Aan de deskundigheid van de auteur kan niet getwijfeld worden; hij is stellig de beste kenner van Ramses II en diens tijd in onze dagen. Recent heeft hij alle historische bronnen van die periode — historisch zeer ruim opgevat — in het tweede en derde deel van zijn *Ramsesside Inscriptions* in een handzame editie gepubliceerd, en een wetenschappelijke bewerking ervan staat op stapel.

In tegenstelling met wat gebruikelijk is heeft hij nu *eerst* een “populair” verhaal over Ramses II geschreven. Populair in die zin, dat het een zeer leesbaar werk is geworden, in een levendige, vaak bloemrijke taal geschreven. Toch is het bijna van regel tot regel op bewaard gebleven bronnen gebaseerd, welke — zij het summier — in de noten op p. 246-260 worden vermeld. Ook citeert hij op talloze bladzijden in goed lopende vertaling originele teksten om zijn betoog te illustreren, terwijl het boek verlucht is met vele kaarten, tekeningen en foto's die een essentieel onderdeel van het vertoog vormen.

Een enkel voorbeeld ter illustratie van Kitchen's werkwijze. Op p. 53 beschrijft hij de voorbereidingen tot de veldtocht die zal leiden tot de bekende slag bij Kadesh. "In the warm spring sunshine at the end of April in 1274 B.C., all was hustle and bustle at Pi-Ramesse in the east Delta. Battalions of infantry were marshalled, squads of chariotry wheeled round in the dust as their captains tried the mettle of their prancing steeds. An endless flow of bows, arrows, spears, swords, poured out of the arsenals and stores, checked off by harrassed scribes harangued by gesticulating platoon-commanders intent on getting *their* group's quota of kit. Away from the barracks, in the ever-growing royal palace, the king finalized his campaign-plans with his generals".

Men ziet het: een levendig beschreven tafereel, deels gebaseerd op teksten, deels op afbeeldingen, en vol met wetenschappelijk verantwoorde details: de datering, het paleis-in-aanbouw, bewapening en organisatie van het leger, enz.

De auteur heeft zijn onderwerp breed opgevat. Het eerste hoofdstuk behandelt in vogelvlucht de Egyptische geschiedenis tot aan de regering van Ramses' vader Sethos I, de laatste twee in het kort de gebeurtenissen na Ramses II, tot de komst van de Grieken toe, en de geschiedenis van de herinnering aan deze pharao in de Klassieke Oudheid en daarna. Het grootste deel van het werk is echter gewijd aan Ramses zelf: zijn jeugd, zijn persoonlijkheid, zijn politiek en militair optreden, zijn enorme bouwactiviteiten, zijn gezin en zijn adviseurs, etc. Ook wordt er ruim aandacht geschonken aan de religieuze aspecten van zijn regering, aan de cultus en de feesten, zelfs aan het dagelijks leven van de arbeiders die zijn graf hebben aangelegd.

Dat de vakman hier en daar een vraagteken plaatst bij een zin is, in dit verband, niet van veel belang. Schrijver dezes is niet altijd gelukkig met Kitchen's dateringen in onze kalender (bijv. "end `April" in bovenstaand citaat). Ook de vertaling van de teksten uit het arbeidersdorp Deir el-Medina en de commentaren daarop kunnen hem niet in alle details overtuigen. Van ostracon Deir el-Medina 439, bijvoorbeeld, vertaald op p. 199 bovenaan, heeft Dr. Borghouts onlangs in de *Revue d'Égyptologie*, N° 33 (1981), een totaal andere interpretatie gegeven die mij zowel grammaticaal als inhoudelijk juist lijkt. Maar dit zijn kleinigheden, die aan de grote waarde van Kitchen's boek weinig afbreuk doen. Het is een leesbare, men kan wel zeggen: genietbare, en toch betrouwbare beschrijving van één van de bloeiperioden van de Egyptische geschiedenis, een boek dat iedere geïnteresseerde van harte kan worden aanbevolen.

Ivoren

Een spectaculair en fraai product van kunstvaardigheid, voorkomend in de vorm van kleine voorwerpen en als inlegwerk, vormen in het oude Nabije Oosten de ivoren. Een belangwekkende studie hieraan gewijd is het in 1982 verschenen boek van R.D. BARNETT, *Ancient Ivories in the Middle East and Adjacent Countries* (Jerusalem, 1982, Qedem vol. 14; groot 8vo, geb., 100 p., 76 pl.; 20 dollar). Het is de bewerking en uitgave in boekvorm van een tiental gastcolleges over ivoren door de auteur, de voormalige Keeper van de Vooraziatische Afdeling van het British Museum, in 1974 aan de Universiteit van Jerusalem gegeven. In zijn voorwoord merkt de auteur op dat zijn boek een "schets" is, "an outline of a great subject", zonder aanspraak te maken op volledigheid of definitieve interpretaties. Dat betekent niet dat het geen veelzijdig, rijk gedocumenteerde presentatie is van ivoren in al hun verscheidenheid, uit een periode van minstens drie millennia (de onderste grens is ca. 325 n. Chr.), in verschillende cultuurgebieden. Een omvangrijk notenapparaat wijst de weg naar de verspreide literatuur rond de talrijke, soms in groepen soms geïsoleerd gevonden ivoren, en het betoog wordt met fraaie platen gedocumenteerd.

De eerste twee hoofdstukken fungeren als inleiding en behandelen de bron van het ivoor: de olifant, en de techniek van de ivoorbewerking. Daarna worden achtereenvolgens de vondsten uit Egypte, Palestina en Syrië (tot aan de IJzertijd), Anatolië, Kreta en de Egeïsche Wereld, Mesopotamië, Urartu en Iran, Syrië-Palestina tijdens de IJzertijd, het Klassieke Griekenland en Etrurië, en de Hellenistische wereld met India en Rome aan de orde gesteld. De auteur, vooral bekend om zijn *Catalogue of Nimrud Ivories* (1957), waaraan hij reeds in 1935 een studie wijdde, is een uiterst deskundige gids op dit boeiende gebied. Hij presenteert en bespreekt niet slechts de belangrijkste groepen en stukken, maar behandelt ook thema's als: de geschiedenis van de ivoorsnijkunst; de mobiliteit van de ambachtslieden (in het 1^e mill. v. Chr. niet los te zien van de veroveringen door Assyriërs en Babyloniërs); ivoren als statussymbolen, als onderdeel van tribuut en als handelsartikel; ivoor verwerkt in toiletgerie en als grondstof voor religieus beeldhouwwerk (via de overeenkomst tussen ivoor en blank vel). Hij wijst op de ongelijkmatige verspreiding, bestudering (desiderata ten aanzien van Egypte, de Hellenistische tijd en het klassieke Griekenland), en de problemen van datering, ook in stratigrafische context (lang bewaard als kostbaarheid).

Sinds de colleges waarop dit boek is gebaseerd werden gegeven is de aandacht voor de ivoren toegenomen, zoals uit de bibliografie blijkt, waarbij naast de kunsthistorische ook de historische en sociaal-economische aspecten

aandacht ontvangen. Belangrijk zijn de publicaties van I.J. WINTER, de schrijfster van een nog ongepubliceerde dissertatie (New York 1973) onder de titel *North Syria in the Early First Millennium B.C., with special reference to Ivory Carving*. Zij publiceerde een studie over 'Phœnician and North Syrian Ivory Carving in Historical Context: Questions of Style and Distribution' (*Iraq* 38, 1976, 1-22) en schreef over 'Art as Evidence for Interaction: Relations between the Assyrian Empire and North Syria' in *Mesopotamien und seine Nachbarn* (Berlijn 1982) Bd. 1, p. 355-382. De titel verwijst naar Assyrië, waar bij de opgravingen te Nimrud (Kalach) vooral in het zogenaamde "Fort Salmanassar", belangrijke collecties ivoeren gevonden werden, die de studie van dit thema sterk hebben beïnvloed. De moeizame restauratie en publicatie van deze vondsten gaat nog steeds door, in de reeks *Ivories from Nimrud*, waarvan sinds 1967 drie delen verschenen. Fraaie specimina, vooral van de panelen die eens stoelen en wellicht de hoofd- en voeteneinden van ligbanken versierden, gepubliceerd in deel III *Furniture from SW. 7, Fort Shalmaneser* door M. Mallowan and G. Hermann (1974), zijn in het British Museum te bewonderen.

Filistijnen

De Filistijnen blijven een fascinerend volk, welks taal, geschiedenis en materiële cultuur onderzoekers nog steeds voor veel vragen stellen (zie voor wat oudere literatuur *Phœnix* 24, 1978, 48v.). In 1982 verscheen op dit gebied een belangrijke studie van TRUDE DOTHAN, *The Philistines and their Material Culture* (New Haven/London, Yale Univ. Press, 1982; 4to, geb., 310 p., met 294 fig. en pl.; 35 dollar). De schrijfster is een Israëliësch archeologe die zich al vele jaren met de Filistijnen bezig houdt, echtgenote van Moshe Dothan, de opgraver van Asdod, de eerste Filistijnse stad van betekenis. In 1967 publiceerde zij een boek in het Hebreeuws van dezelfde titel, dat nu in geheel gereviseerde en uitgebreide versie in het Engels beschikbaar is. In het eerste hoofdstuk worden de bronnen — epigrafische en archeologische — voor onze kennis van de Filistijnen orde gesteld, maar de hoofdmoot van het boek is gewijd aan de materiële resten van hun cultuur. Daartoe biedt hfdst. 2 eerst een evaluatie van de talrijke Filistijnse vindplaatsen, vooral gericht op stratigrafische analyse en relatieve chronologie (p. 25-93). Op basis hiervan wordt vervolgens het Filistijnse aardewerk geanalyseerd. Het is volgens de schrijfster (p. 94) "een omvangrijke, homogene groep lokaal gemaakte waar, in zwart en rood beschilderd op een ondergrond die gewoonlijk van een witte sliplaag is voorzien. Dit aardewerk wordt aan de Filistijnen toegewezen op grond van typologie, stratigrafie en geografische distributie". Typologisch verrraadt het de Egeïsche achtergrond van de Zeevolken, en vertoont het daarbij zekere

Cypriotische, Egyptische en lokaal-Kanaänietische kenmerken. Het is geconcentreerd in het Filistijnse kerngebied in Palestina en komt vooral voor in lagen uit de eerste helft van de 12^e en de 11^e eeuw v. Chr.

De auteur onderscheidt drie fasen, die zij verbindt met "de kristallisatie, de verspreiding en de assimilatie van de Filistijnse cultuur". Bij de studie vormde de analyse van de Myceense ceramiek door Furumark een belangrijk uitgangspunt. Het aardewerk wordt in vijf groepen, met in totaal 18 typen, ingedeeld, naar prototypen, verwantschap, affiniteit en afleiding. Speciale aandacht wordt besteed aan de fraaie beschildering (p. 198-258). Apart behandeld wordt het kultisch vaatwerk met de kultusvoorwerpen (diervormige, rituele vaten; kernoi; miniatuur aardewerk; figurinen; rhytons; kultus-standaarden e.d.). Een speciaal hoofdstuk is, uiteraard, gewijd aan de Filistijnse begravingsgewoonten, waarbij de bekende antropeïde sarkofagen uit Palestina (de oudste uit de door de auteur opgegraven begraafplaats te Deir el-Balah, gepubliceerd in haar in 1979 uitgegeven monografie, deel 10 van de reeks *Qedem*) en uit Egypte aan bod komen. De oudste groep (eind 14^e en 13^e eeuw) wijst zij toe aan Egyptische officials en garnizoenssoldaten. Deze wijze van bijzetten werd in de 12^e eeuw overgenomen door de Zeevolken, inclusief de Filistijnen, die zich ten tijde van Ramses III (na 1180 v. Chr.) als huursoldaten in Kanaän zouden hebben gevestigd. In het slothoofdstuk komt de absolute chronologie en het proces van de Filistijnse vestiging in Palestina aan de orde, waarbij de auteur denkt aan de periode onmiddellijk na 1200 v. Chr., na het verdwijnen van het aardewerk Myceens (Laat-Helladisch) IIC: 1. Hierbij spelen ook de gegevens uit Deir 'Alla een belangrijke rol, gezien de associatie van dit aardewerk daar met een cartouche van de Egyptische koningin Taousert, h.i. niet later dan 1200 v. Chr.

De zorgvuldige analyse en presentatie van de ceramiek in dit bijzonder fraai uitgegeven boek is een grote stap vooruit in de kennis van de Filistijnse cultuur. De historische interpretatie van het verschijnen van deze representant der Zeevolken blijft een moeilijke zaak. In de belangrijke bespreking van dit boek in het *American Journal of Archaeology* (87, 1983, 559v.) heeft J.D. Muhly gewezen op de beïnvloeding van de historische reconstructies door Oudtestamentische gegevens, zoals de associatie tussen de Filistijnen en Beth-Sjean (1 Sam. 31) en de herkomst der Filistijnen uit "Kaftor" (Amos 9: 7), dat men identificeert met Kreta. Hij vraagt zich af of het Egeïsche element in hun cultuur wel zo duidelijk is en of niet verbanden met Egypte en vooral Cyprus veel meer voor de hand liggen.

Dat heeft zijn weerslag op het gebruik van conclusies ontleend aan de datering en verschijning van het Laat-Helladische aardewerk (IIC: 1), dat z.i. eerder van lokale makelij is. Hij brengt ook de vraag op tafel of de inscripties van Ramses III op de tempel van Medinet Habu, de belangrijkste epigrafische bron, wel zo betrouwbaar zijn, gezien het traditionele, ideële karakter van

zulke koningsinscripties, die wezenlijke elementen aan voorgangers kunnen ontleenen.

Oud-Iran

De succesvolle tentoonstelling in 1983/4 in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden gewijd aan Oud-Iran heeft als blijvend resultaat een leidraad voor de tentoonstelling in boekvorm opgeleverd, die ook los van de expositie dienst kan doen als inleiding tot geschiedenis en materiële cultuur: G.P.F. VAN DEN BOORN, *Oud Iran. Pre-islamitische kunst en voorwerpen in het Rijksmuseum van Oudheden* (Zutphen, Uitgeverij Terra, gr. 8vo, 128 pag., 167 afb., waaronder 10 kleurenplaten).

De tentoonstelling die de aanleiding vormde tot het schrijven van dit boek kwam tot stand ruim 100 jaar nadat het eerste Oudiraanse voorwerp door het Museum verworven werd (een steenblok met een Elamietische inscriptie uit Bendir Bushir). Bezoekers van de expositie hebben kunnen constateren hoe het materiaal in ruim een eeuw gegroeid is tot een representatieve collectie, met een aantal bijzonder fraaie stukken en groepen voorwerpen. Belangrijke aanwinsten stammen van een studiereis van Prof. de Liagre Böhl in 1932; van aankopen tussen 1930 en 1960 (objecten uit Luristan, Giyan, Silak, Sassanidisch glas, ceramiek uit Khurvin, Amlash), en van een legaat in 1980 met een grote collectie Sassanidische zegels en gouden en zilveren sieraden. In 1982 werd de belangrijke collectie van de heer J. Van Lier uit Apeldoorn verworven, die objecten van hoge kwaliteit bevat, waarvan in de meeste gevallen de archeologische herkomst bekend is. Dit gebeuren vormde de aanleiding tot de bovengenoemde tentoonstelling, die belangstellenden nu ook met dit nieuwe kunstbezit wilde laten kennismaken.

Het boek presenteert de objecten in een historisch-geografische groepering, met aandacht voor de geschiedkundige context, de betreffende landstreek, de vindplaatsen en, voor zover bekend, het archeologisch onderzoek. Kaarten en foto's van landschap en archeologische vindplaatsen helpen de vondsten zo goed mogelijk in hun regionale context te plaatsen. Deel 1 is gewijd aan de oudste kultuurfasen van ZW-Iran, in Khuzistan: Elam en de Susianna. De n°s. 1-17 bevatten veel zelfstandig door het museum verworven objecten. Deel 2 presenteert de pre- en protohistorie van verschillende regio's, met als belangrijkste vindplaats Tepe Sialk (ceramiek), Tepe Giyan (idem) en de sterk vertegenwoordigde bronscultuur van Luristan (n°s. 32-56, met ook foto's van de Belgische opgravingen daar). Noord-Iran is vertegenwoordigd door Ismailabad, Sakkizabad, Kurvin, Kaluraz, Gilan, Marlik en met name Amlash (de fraaie ceramiek, sieraden en bronzen objecten). Vooral hier ontdekt men de

kwaliteit en betekenis van de verzameling van Lier. De "historische tijd" is het thema van deel 3, gewijd aan Achemeniden, Parthen en Sassaniden, met in de laatste rubriek vooral ook de objecten uit de collectie Schürmann.

Een geslaagd boek, voortreffelijk geïllustreerd, en met een informatieve tekst, die niet alleen de objecten beschrijft, maar ze zo goed mogelijk in een historische, artistieke of archeologische context poogt te plaatsen, al was dat uiteraard bij de vele losse, gekochte objecten niet steeds mogelijk. Een chronologische tabel, bibliografie, gedetailleerde lijst van illustraties en enkele indices sluiten het boek af.

De wetenschappelijk editie van de bakstenen met Elamietische koningsinscripties in het Rijksmuseum van Oudheden werd onlangs verzorgd door Drs W.H. VAN SOLDT in 'The Cuneiform Texts in het Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (I)', in: *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 63 (1982), p. 43-59, n°s. 3-8 (inscripties van Humbannumena, Untaš-Napiriša, Šutruk-Nahhunte, Šilhak-Inšušinak).

Prehistorie

Onder het motto "beter laat dan niet" schenken we hier ook aandacht op een interessante publicatie verschenen in de 'Intermediair Bibliotheek': *Voltooid Verleden Tijd? Een hedendaagse kijk op de prehistorie* (Amsterdam, 1980; uitg. W. BACKHUYS; 8vo, 260 p., vele fig. en foto's in de tekst; fl. 34,75). Het is een bundel van vijftien studies uitgegeven door M. CHAMALAUN, redacteur van Intermediair, en H.T. WATERBOLK, hoogleraar in de prehistorie te Groningen, en geschreven door Nederlandse prehistorici.

Zij behandelen een reeks onderwerpen uitgaande van eigen onderzoek en met speciale aandacht voor methodische aspecten, of die methoden nu ontleend zijn aan de natuurwetenschappen of aan de sociale wetenschappen. Na een inleiding door Waterbolk volgen vier aan Nederland gewijde capita, waarin achtereenvolgens de kuststreken, West-Friesland in de Bronstijd, het Middenpaleolithicum in Noord-Nederland, en het Drentse plateau tijdens de laat-prehistorische tijd behandeld worden. Deze bijdragen kan men goed lezen naast de korte, maar rijk geïllustreerde hoofdstukken in *Verleden Land. Archeologische Opgavingen in Nederland*, in 1981 als boek van de maand uitgegeven.

Aspecten van cultuur en techniek zijn het thema van de volgende vier bijdragen, die gewijd zijn aan: prehistorisch aardewerk, metaalbewerking, jacht-visvangst-veehouderij, en cultuurplanten. De volgende drie capita voeren de lezer over de grens: naar West-Azië, Griekenland en Italië. Tenslotte volgen drie hoofdstukken van een meer algemeen karakter, waarin aandacht geschon-

ken wordt aan moderne ontwikkelingen in de archeologie, vragen rond documentatie en automatisering, en archeologie en nationalisme.

Ook al konden i.v.m. de opzet niet alle te verwachten thema's behandeld worden (zoals bekerculturen, hunebedden, bandkeramiek), de bundel geeft een veelzijdig inzicht in het onderwerp. De prehistorie van het Nabije Oosten komt op verschillende punten ter sprake (bij metaalbewerking, jagen-visvangst-veehouderij; cultuurplanten) en speciaal in het nogal korte (11 p.) hoofdstuk over West-Azië van de hand van van Loon. Wie zich daarover uitvoeriger wil laten informeren kan thans terecht in H.J. NISSEN, *Grundzüge einer Geschichte der Frühzeit des Vorderen Orients* (Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Serie: Grundzüge Bd. 52, 1983, 8vo, 220 p.). Het Nabije Oosten is een voor de prehistorie interessant gebied, ook omdat het reeds vroeg over geschreven bronnen beschikt, tijdens de eeuwen die voor Europa nog volop als prehistorie gelden. Bovendien verschuift de grens tussen prehistorie en historie hier soms door nieuwe ontdekkingen, zoals die te Ebla, waardoor Syrië tijdens het 3^e millennium v. Chr. in het licht der historie is terecht gekomen. Uit de paleisarchieven van Ebla blijkt b.v. dat men daar rond 2400 v. Chr. reeds op grote schaal tin-brons in verschillende legeringen (afhankelijk van de vereiste hardheid) gebruikte, een wezenlijke aanvulling op het op p. 125 gestelde, waar de gegevens uit het Nabije Oosten amper aan bod komen.

Schuldrecht

Naar de rechtsgeschiedenis, ruimer gesteld de sociale geschiedenis van het oude Nabije Oosten, verplaatst ons de tekst van de inaugurale oratie van Prof. dr. M. STOL, *Een Babyloniër maakt schulden* (Amsterdam, VU-boekhandel; 8vo, 31 p.; fl. 5.-). Opzettelijk gebruik ik hierbij de woorden oude Nabije Oosten, omdat het veelzijdige tekstmateriaal uit Mesopotamië waarop deze rede gebaseerd is, Mesopotamische eigenaardigheden daargelaten, toch veelszins representatief kan zijn voor een ruimer kultuurgebied, zoals in het betoog en de noten ook af en toe aangewezen wordt.

Het verschijnsel van leningen, vooral niet op tijd of helemaal niet terugbetaalde consumptiecredieten, met alle ellendige gevolgen daarvan voor de insolvente schuldenaar hebben in de oudheid — en in het algemeen in de premoderne samenleving — vaak diep in het leven ingegrepen. De auteur gaat, min of meer in chronologische volgorde, na welke elementen, ingrepen en “oplossingen” hierbij een rol konden spelen. Aan bod komen rente, borgtocht, pand, gijzeling, insolventie en faillissement, dienstbaarheid en gevangenschap, verkoop van vrouw en kinderen en zelfverkoop, met de soms toch gerealiseerde vrijkoop. De laatste bladzijden gaan in op de sociale context en op stappen

genomen om de "vrijheid" te herstellen, via koninklijke maatregelen ter bescherming van zwakke volksgenoten, ook bekend uit het Oude Testament en bij Solon. In Babylonië, waar daarop betrekking hebbende koninklijke edicten bekend zijn, werd zo'n ingrijpen — dat geregeld plaats moest vinden, met name bij een regeringsbegin — ingeluid door het "opheffen van de gouden fakkel", gevolgd door het "bewerken van gerechtigheid" en het "afwassen van de schulden". Voor details kan nu verwezen worden naar de pas verschenen studie van Prof. dr. F.R. KRAUS, *Königliche Verfügungen in altbabylonischer Zeit* (Leiden, 1984; E.J. BRILL).

In zijn betoog analyseert Stol de verschillende stadia van het proces dat (uiteindelijk, maar zeker niet altijd) tot schuldsavernij kon leiden, met talrijke verwijzingen naar de bronnen en met een frisse benadering, die op enkele punten overtuigende alternatieven biedt voor door rechtshistorici ingevoerde onderscheidingen. De betekenis van het thema gaat verder dan de rechtsgeschiedenis. De metaforen van schuld, niet in te lossen verplichtingen, verkoop en loskoop spelen ook in het religieuze denken van Israël en het Christendom een belangrijke rol, zoals b.v. uit het aan de verlossing gewijde gedeelte van de Heidelbergse Catechismus blijkt. Stol verwijst ook terecht naar een belangrijke studie van M. WEINFELD, "Justice and Righteousness" in Ancient Israel against the background of "Social Reforms" in the Ancient Near East, in: *Mesopotamien und seine Nachbarn* (Berlijn, 1982), Bd. II, p. 491-520, die het bijbelse begrip "gerechtigheid" in zijn oorspronkelijke juridisch-sociale context plaatst.

K.R. VEENHOF

Een nieuwe "Bijbelse Geschiedenis"

Van de uitgeversmaatschappij The Reader's Digest ontving de redactie *In het Voetspoor van de Bijbel. Atlas van het Heilige Land, vroeger en nu* (ISBN 90 6407 103 9; A4, geb., 305 p.; f 79,50). Auteurs worden niet genoemd, wel een heel aantal adviseurs waaronder de bekende H.Th. FRANK als 'hoofdadviseur'.

Het is duidelijk dat we hier een commercieel werk voor ons hebben dat opgezet is om een zo breed mogelijk publiek te trekken. Het is kortzichtig elk populariserend boek à priori met extra argwaan te benaderen. Er bestaat juist een grote behoefte aan goede populair-wetenschappelijke werken en inleidingen. Maar het is ook een misverstand dat het er voor beginners niet zo op aan komt: juist voor beginners en leken is het zaak zo duidelijk en zo correct mogelijk te formuleren.

De kern van dit boek bevat een ouderwetse bijbelse geschiedenis, in een moderne jas met talloze duidelijke kaarten en vele meestal goede en functionele foto's en reconstructie-tekeningen. Daarnaast zijn hoofdstukken toegevoegd over 'mensen in de bijbel' (kleding bijv.) 'planten en dieren', 'maten en gewichten', iets over de geschiedenis van de bijbel als boek (aangepast aan de Nederlandse situatie: *Heliand*, *Delftse Bijbel*, *Statenvertaling*), 'opgravingen'. Vervolgens bevat het boek een encyclopedie van bijbelse plaatsnamen (50 blz.), met zoveel mogelijk omschrijving van de ligging en vermelding van de bijbelteksten waar de betreffende plaatsnaam voorkomt. Tenslotte zijn de laatste 50 blz. een reisgids voor het huidige Israël, met route-beschrijvingen, plattegronden en verklaring bij de te bezichtigen monumenten. De redactie heeft kennelijk het idee dat men met dit kloeke boek van ruim 300 blz. A4-formaat op reis gaat.

Uit deze beschrijving van de inhoud ziet men al duidelijk dat het accent heel uitgesproken ligt op geschiedenis en aardrijkskunde. De vraag is nu: hoe betrouwbaar is de geboden informatie? Het antwoord vraagt om enige nuances. De jaartallen, bijv. van de Judese en Israëlietische koningen, geven de chronologie van wijlen prof. W.F. ALBRIGHT. Voor een Amerikaans boek niet zo vreemd, maar in Europa wel wat verwarrend. Bovendien is deze chronologie toch ook in de USA al wel verouderd. Er zijn trouwens meer plaatsen waar verouderde opvattingen meegedeeld worden. Zo wordt in de reisgids bij Jeruzalem teruggegrepen op de reconstructies van M. AVI-YONAH van het Nieuwtestamentische Jeruzalem. Met geen woord wordt gerept van de belangrijke nieuwe gegevens op grond van de opgravingen van Prof. MAZAR langs het Tempelplein. Deze opgravingen hadden voornamelijk plaats tussen 1968 en 1975.

Het is belangrijk nog eens te benadrukken dat "In het Voetspoor van de Bijbel" zich beperkt tot de historische verhalen. D.w.z. veel nadruk op boeken als Genesis, Exodus, Koningen, Makkabeeën, Evangelieën en Handelingen enz., maar hierdoor verdwijnen toch grote delen van de bijbel uit het oog: bijv. het merendeel van de profetische boeken, de Psalmen, Job, de Brieven van de Apostelen. In feite wordt de bijbel hierdoor wel heel sterk beperkt tot het "verhaal". Bovendien is de grondteneur duidelijk fundamentalistisch. Over modern bijbelonderzoek horen we niets. Een heel aantal wonderen wordt zonder meer geaccepteerd. Een enkele keer vinden we een rationele verklaring, bijv. t.a.v. de doortocht door de Jordaan in Jozua. Ook een heel enkele keer horen we een echo van de bijbelwetenschap, bijv. als opeens op blz. 83 het lied van Debora (Richt. 5) "het oudste fragment van enige omvang uit de Hebreeuwse literatuur" genoemd wordt. Een slimme lezer wordt dan natuur-

lijk wel nieuwsgierig naar wat dan het jongste fragment zou zijn en hoe men zo iets dateert.

De Nederlandse bewerking is vlot leesbaar. Alleen is het jammer dat de vertalers niet thuis waren in deze materie en daarom vaak zeer ongebruikelijke keuzes gemaakt hebben t.a.v. de gangbare terminologie. Bijv. steeds Hebreeën i.p.v. het bij ons gebruikelijke Israëlieten, inschrift i.p.v. opschrift, het onmogelijke 'loopbruggen' en 'balken' i.p.v. het gebruikelijke profieldammen, ingekrast i.p.v. beschreven, enz. Dezelfde ondeskundigheid werd de oorzaak van een aantal drukfouten, zo bleef enkele malen *enuma elisi* staan i.p.v. *elisy*. Het vreemdst vond ik de mededeling dat er een editie zou bestaan van de Gutenbergbijbel van 42 delen, i.p.v. met 42 regels per bladzijde. Navraag leerde mij dat dit gedeelte vertaald was uit het Duits (dus een vertaling uit een vertaling!); daarin was de drukfout Teile i.p.v. Zeile geslopen.

Kortom, wat we hier voor ons hebben is in feite de bijbel van de Zondagschool. Maar in deze tijd nu zovelen niet meer het voorrecht van de Zondagschool genoten hebben, is dit wel een uitstekend middel om die deficiëntie aan te vullen. Het is nog steeds de beste introductie tot de bijbel om eerst de 'verhalen' te leren kennen. Ik krijg jaarlijks vele studenten die enorm gehandicapt zijn omdat deze basiskennis ontbreekt. Wanneer men geen hogere eisen aan het boek stelt, kan het beslist goede diensten bewijzen. Bovendien bevat het ook nog een goede literatuurlijst voor verdere lectuur.

Qedem vol. 15-17

In de hier reeds vaker geprezen Engelstalige Israëlische reeks QEDEM verschenen weer drie delen. Vol. 15, SHULAMIT GEVA, *Tell Jerische, The Sukenik Excavations of the Middle Bronze Age Fortifications* (Jeruzalem, 1982; x + 58 p., 40 ill., 16 pl.; geb. \$ 15.00). Tell Jerische is een middelgrote *tell* die in de buitenwijken van Tel-Aviv ligt: waar de Ayalon in de Yarkon stroomt. Wijlen prof. SUKENIK (de vader van de onlangs ook overleden Y. YADIN) verrichtte hier in '27, '34, '36, '40 en '51 opgravingen. Deze werden echter nooit gepubliceerd. Door mrs GEVA is nu één aspect van deze opgraving gepubliceerd. Zelf verrichtte zij in 1976 nog een kleine opgraving ter plaatse om de tekeningen van SUKENIK te controleren. Ook in 1957 is er nog gegraven. Er is dus materiaal genoeg en het is fijn dat daar nu eindelijk iets mee gebeurt. Het belang van de publicatie ligt in het feit dat in Tell Jerische een erg fraai verdedigingssysteem uit de Midden Bronstijd gevonden werd met aarden wal en versterkt talud (glacis) en daarop een zware stadsmuur. Door de goede preservatie kan hier goed bestudeerd worden hoe wal, glacis en muur met elkaar verbonden waren. Het glacis was aangebracht op enkele lagen kleitichels

die vlak op de helling van de aarden wal gelegd waren. Het is interessant te zien hoe accuraat SUKENIKS tekeningen zijn, terwijl hij in zijn tijd dit typische verdedigingssysteem uit de Midden Bronstijd nog helemaal niet kende.

Vol. 16, TRUDE DOTHAN — AMNON BEN-TOR, *Excavations at Athienou, Cyprus 1971-1972* (Jeruzalem, 1983; viii + 148 p., 60 ill., 48 pl.; geb. \$ 24.00). Tot dusver is dit de enige opgraving die Israëlsche archeologen ondernamen buiten Israël, afgezien dan van de Sinai. Uitgangspunt was de zeer begrijpelijke behoefte om de horizon van de Isr. archeologie te verbreden. Het is te hopen dat de Israëli's hun intussen zeer toegenomen ervaring in de toekomst vaker buitenslands zullen kunnen toepassen. Op zich leverden de twee seizoenen bij Athienou niet veel spectaculairs op. Het betreft een typische Cypriotische Bronstijd site. Belangrijk was dat in het belangrijkste gebouw tegelijkertijd resten van cultische activiteiten (NB 10.000 votiefkruikjes!) en van metaalbewerking aangetroffen werden. Een nieuwe aanwijzing dat de koperindustrie een activiteit was die nauw met de tempels verbonden was (vgl. Larnaca-Kition). Was hier sprake van een priestermonopolie?

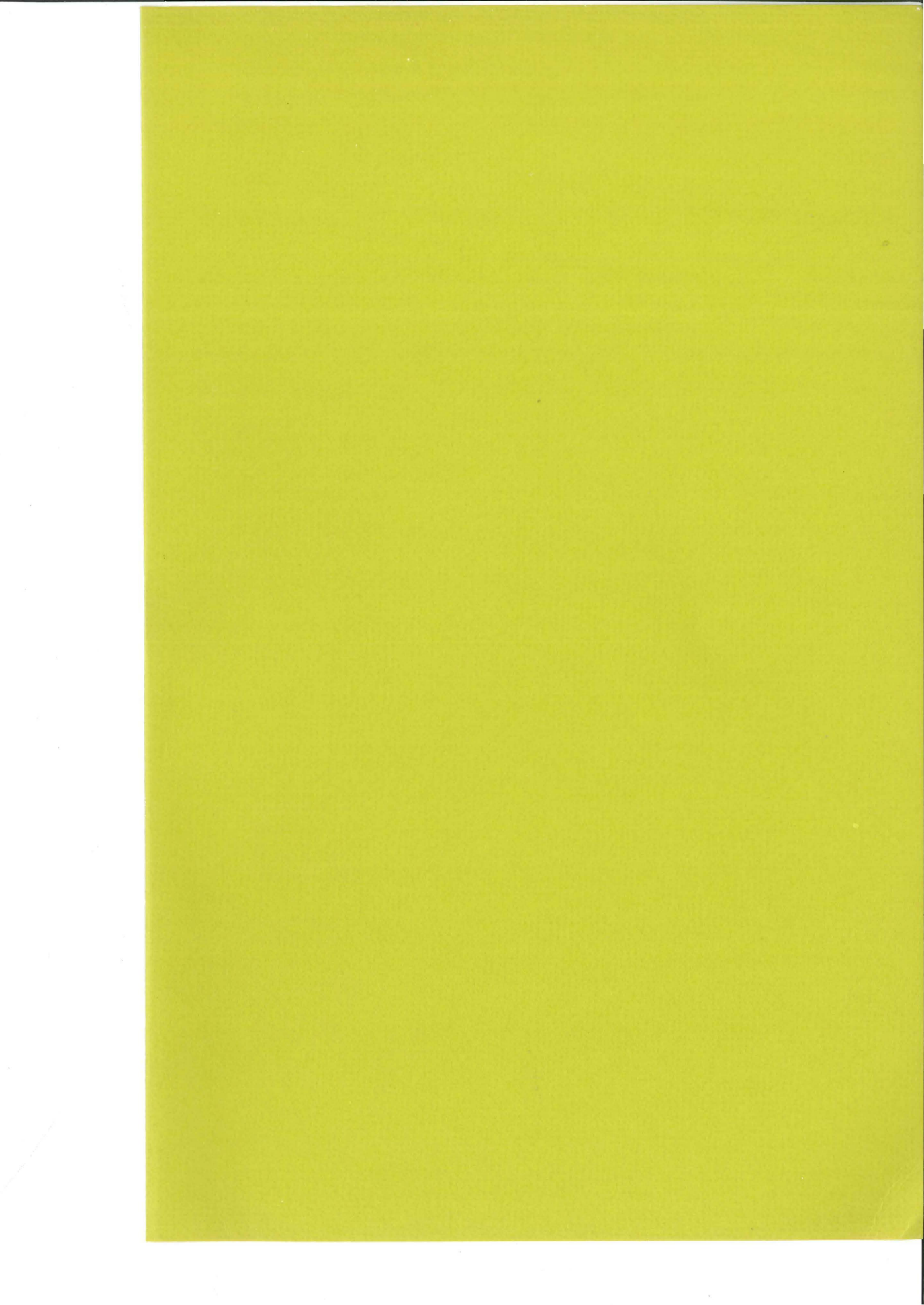
Vol. 17, JAN GUNNEWEG — ISADORE PERLMAN — JOSEPH YELLIN, *The Provenience, Typology and Chronology of Eastern Terra Sigillata* (Jeruzalem, 1983; viii + 120 p., 25 ill.; geb. \$ 20.00). Het betreft hier een typologisch en natuurwetenschappelijk onderzoek naar de verspreiding, herkomst en datering van het Oosterse *terra sigillata*. Het meeste materiaal is uit Israël zelf afkomstig, aangevuld met vondsten uit Egypte, Cyprus, Turkije en Griekenland. Materiaal uit Syrië en Libanon moest helaas buiten beschouwing blijven. Een belangrijke conclusie is dat twee 'families' onderscheiden kunnen worden. Een oudere (ETS I) die herleid wordt tot Oost-Cyprus en een jongere (ETS II) die ergens uit Zuid-West Anatolië moet stammen. Een probleem is dat op Cyprus zelf maar weinig ETS I gevonden werd. Dit wordt o.a. verklaard uit het feit dat in Oost-Cyprus maar weinig Hellenistische en Vroegromeinse sites opgegraven werden. Zo werd bijv. Romeins Salamis nog niet opgegraven. Een tweede belangrijke conclusie is dat ETS I *ouder* is dan de westelijke, Italiaanse vormen. Overigens lukte het niet om tot een geheel bevredigende chronologie te komen. Interessant is ook dat de onderzoekers steeds meer zijn gaan twijfelen aan de gangbare opvatting dat dit dure aardewerk geïntroduceerd werd door Romeinse officieren. In Israël bijv. werd dit aardewerk nauwelijks gevonden in Jeruzalem of Massada, terwijl daar toch lange tijd grote garnizoenen lagen. Daarentegen komt het op grote schaal voor in Avdat waar geen garnizoen lag.

Aankondigen kan ik slechts een nieuwe band van *Eretz-Israel* (vol. XVI, Jeruzalem, 1982; 460 p., 24 pl.; geb. \$ 40.00). Dit deel is opgedragen aan H.M. ORLINSKY, specialist op het gebied van de Bijbeltekst en speciaal de oude Griekse vertalingen. De band bevat 31 opstellen in het Engels en 25 in het

Hebreeuws. Hoewel de reeks 'archeologische, historische en geografische studiën' zou behoren te publiceren over het land Israël, gaat het hier om een echte feestbundel met een enorme verscheidenheid aan artikelen. Een aantal daarvan ook belangrijk voor Nieuwtestamentici. Het is altijd gebruik geweest de delen in deze reeks aan iemand op te dragen, maar het ontstaan van zulke gemêleerde feestbundels moet vermeden worden.

Een boek dat zeer veel lezers van *Phœnix* ongetwijfeld zal boeien is NAHMAN AVIGAD, *Discovering Jerusalem* (Nashville-New York, 1983; 270 p., 304 ills.; geb., \$ 24.95; ISBN 0-8407-5299-7). We hebben hier het fascinerende verslag van twaalf jaar opgravingen in de Joodse wijk van de oude stad van Jeruzalem. Een populair-wetenschappelijk werk van grote waarde. Duidelijk geschreven, goed geïllustreerd en zonder ongefundeerde conclusies of wilde theorieën. Het belang van de opgravingen ligt ten eerste in de ontdekking van een stuk stadsmuur uit de tijd van Hizkia (ca. 700 v. Chr.). Voor het eerst kwam vast te staan dat de westelijke heuvel van Jeruzalem in de 8^e eeuw niet alleen bewoond, maar ook d.m.v. een muur versterkt was. Ook werden duidelijke sporen gevonden van de verwoesting door Nebukadnezar in 586 v. Chr. Ten tweede werden heel belangrijke vondsten gedaan uit de Nieuwtestamentische tijd (tijd van Herodes de Grote), o.a. een tweetal zeer luxueuse woonhuizen. Het bijzondere is dat deze huizen enerzijds versierd en ingericht waren naar de mode van de zeer rijken van het Vroegromeinse Rijk, maar anderzijds duidelijk laten zien dat de bewoners wetsgetrouwe Joden waren (geen afbeeldingen van mensen of dieren, rituele baden enz.). Ten derde werd een gedeelte van het Vroegchristelijke, Byzantijnse Jeruzalem blootgelegd. O. a. werd de grootste kerk van dit oude Jeruzalem gevonden, de *Nea* (Nieuwe kerk van de H. Maria, gebouwd door keizer Justinianus). Verder een groot stuk van de *cardo maximus*. Kerk en straat liggen precies waar de beroemde Madaba-kaart hen aangeven. Nogmaals: zéér aanbevolen, want Prof. AVIGAD is een uiterst deskundige en betrouwbare gids.

C.H.J. DE GEUS

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”

12. J. M. A. JANSSEN, *Egyptische Oudheden verzameld door W. A. van Leer* (1957; 40 p., 18 pl.) f 25.—
De collectie bevindt zich in het Allard Pierson Museum te Amsterdam.
- 14, 17, 18, 22. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-IV* (1963-1982; 581 p., 71 fig.) f 140.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkrachten, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f 65.—)
16. J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in arameese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f 25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateërs, van Palmyra, en van Hatra.
19. J. ZANDEE, *‘The Teachings of Silvanus’ and Clement of Alexandria. A new document of Alexandrian Theology* (1977; 173 p.) F 55.—
Een analyse van een tractaat behorende tot de tekstvondst van Nag Hammadi tegen de achtergrond van het gehelleniseerde Christendom van de 2e eeuw. Clemens en ‘Silvanus’ leveren bewijzen voor een synthese tussen christelijke theologie en filosofische en ethische voorstellingen van de laat-stoicijnse en middel-platonische filosofie.
20. R. BORGER, *Drei Klassizisten: Alma Tadema, Ebers, Vosmaer. Mit einer Bibliographie der Werke Alma Tadema's* (1978; 54 p., 3 pl.) f 30.—
Een schets van leven en werk van Lourens Alma Tadema, één van de meest succesvolle schilders uit het victoriaanse tijdperk, die de onderwerpen voor zijn (meer dan 400) schilderijen vooral vond in het oude Egypte en de klassieke oudheid.
21. M. STOL, *On trees, mountains, and millstones in the Ancient Near East* (1979; 116 p.) f 40.—
Een filologische en cultuurhistorische studie over een aantal realia in het Oude Nabije Oosten, met gebruikmaking van zeer uiteenlopend antiek bronnenmateriaal. Krachtens hun namen, aard en verspreiding (in ruimte en tijd) samenhangende grootheden die onderzocht worden zijn o.a. pistachio en terebinth, balsem en andere geneeskrachtige harsen (mastic, galbanum, e.d.), ebbenhout, gesteenten en bergen.
23. M. STOL, *Geboorte en zwangerschap bij de Babyloniërs en in de Bijbel*, (1983; 116 p.) f 45.—
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Drs Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
24. K. R. VEENHOF (ed.), *Schrijvend Verleden. Documenten uit het Oude Nabije Oosten vertaald en toegelicht* (1983; 452 p., 25 ill.; geb.) f 69.—
Jubileumuitgave in 52 hoofdstukken met teksten uit vele gebieden, in vele talen en in tal van genres, tussen ca. 2500 v.Chr. en 500 n.Chr.